

Substitució i pervivència de la toponímia prejaumina en el paisatge valencià després de l'expulsió dels moriscos: el cas del terme d'Onda a través d'establiments de colons en 1617

Ismael Xiva i Molina

Investigador independent

ismael.xiva@gmail.com

 <https://orcid.org/000-0002-3096-4084>

Resum

Aquest article presenta un estudi de cas dels topònims presents en els vint establiments conservats que serviren per a repoblar en 1617 la Moreria de la vila d'Onda i els llocs d'Artesa i Tales (la Plana Baixa, País Valencià) després de l'expulsió dels moriscos en 1609. A través de la seua anàlisi, es pretén determinar si la substitució del corpus toponímic prejaumí d'aquesta comunitat en els indrets en què vivia en contacte amb comunitats cristianes es dugué a terme a partir d'aquest moment o si ja s'havia iniciat des de la conquesta. Els resultats revelen que els cristians implantaren els seus noms de lloc des del segle XIII, però que va haver altres que foren assumits per aquells i han sobreviscut fins a hui dia.

Paraules clau: toponímia, paisatge, establiments, moriscos, repoblació.

Resumen: *Sustitución y pervivencia de la toponimia prejaumina en el paisaje valenciano tras la expulsión de los moriscos: el caso del término de Onda a través de establecimientos de colonos en 1617*

Este artículo presenta un estudio de caso de los topónimos presentes en los veinte establecimientos conservados que sirvieron para repoblar en 1617 la Morería de la villa de Onda y los lugares de Artesa y Tales (Plana Baja, País Valenciano) tras la expulsión de los moriscos en 1609. A través de su análisis, se pretende determinar si la sustitución del corpus toponímico prejaumino de esta comunidad en los sitios en los que vivía en contacto con comunidades cristianas se llevó a término a partir de este momento o si ya se había iniciado desde la conquista. Los resultados revelan que los cristianos implantaron sus nombres de lugar desde el siglo XIII, pero que hubo otros que fueron asumidos por aquellos y han sobrevivido hasta hoy en día.

Palabras clave: toponimia, paisaje, establecimientos, moriscos, repoblación.

Abstract: *Substitution and Survival of Pre-Jamesian Toponymy in the Valencian Landscape after the Expulsion of the Moriscos: The Case of the Onda Municipal District through the Establishment of Settlers in 1617*

This article presents a case study of the toponyms included in the twenty emphyteutic establishments conserved that served to repopulate in 1617 the Moorish neighbourhood of Onda and the villages of Artesa and Tales (la Plana Baixa, Valencian Country) after the Expulsion of the Moriscos in 1609. Through this analysis, the study aims to determine whether the replacement of the Pre-Jamesi antonymic corpus of this community, in areas where they coexisted with Christian communities, began at this time or had started earlier, during the conquest. The results reveal that Christians began imposing their names in the 13th century, but some names were assimilated and have survived to this day.

Keywords: toponymy, landscape, establishment, Morisco, repopulation.

* * *

1. Introducció

L'expulsió en 1609 dels moriscos suposà un sotrac d'especial magnitud per al Regne de València (fig. 1). L'eixida cap al nord d'Àfrica d'aquest grup de població —descendent dels mudèjars i que representava, en xifres absolutes, quasi 117.500 persones, d'acord amb el càlcul de Lapeyre (1959), o, proporcionalment, un terç dels habitants del país en aquell temps, tal com subratlla Ardit (2010)—, posà punt i final a diversos segles en què es barrejaren la convivència i els conflictes.

Els moriscos habitaven principalment els dominis senyorials laics de les zones rurals de secà, a excepció de l'àrea de Morella i del Maestrat —on la població era sobretot cristiana—, i de les hortes pròximes a Xàtiva i Gandia —on hi predominaven—. En les ciutats, vivien en barris separats, coneguts genèricament amb el nom de moreries (Lapeyre, 1959). El seu creixement demogràfic havia estat sensiblement major al dels cristians en les últimes dècades del segle XVI (Reglá, 1960).

Sobre el paper, aquests moriscos eren cristians —cristians nous o nouconvertits—, ja que, en 1525, una volta sufocades les Germanies, el rei Carles I, amb el consell de la Inquisició i empès per una butlla papal, decidí la conversió obligatòria de tots els mudèjars valencians. De fet, fins llavors, no reberen la denominació de moriscos i, usualment, eren coneguts com *moros*.

L'ordre reial desencadenà revoltes en la Serra de Bèrnia —a mig camí entre Alcoi i Xàbia—, en Benaguasil —a prop de Lliria—, i, especialment, en la Serra d'Espadà —entre Onda i Sogorb—, i en la Mola de Cortes —en la Vall d'Aiora i de Cofrents—, aquestes dues últimes ja en el transcurs de 1526 (Boronat, 1901). Després de ser derrotats, els mudèjars supervivents i les seues famílies van

Figura 1. Mapa del Regne de València

Font: Elaboració pròpia

haver d'abraçar el cristianisme i batejar-se, canviant els seus antropònims per altres de cristians. Un exemple palmari d'açò és un document de 1528 en què hi figuren els “vehins e habitants del lloch o alqueria de Artesa [...] novament convertits a la sancta fe catholica”. A la vora de cadascun dels seus noms, hi ha un espai en blanc per a inscriure l'antropònim cristià amb què se'ls batejà, el qual substituï el musulmà: “___ olim nomenat Yucef Ubeyt ___ olim nomenat Çahat Mini ___ olim nomenat Maharich e fill de aquell ___ olim Zueira de la barba blanca” (Pinilla, 1982, p. 159).

A pesar del tancament de les mesquites i de la seua transformació en esglésies, la resiliència dels moriscos valencians i el seu rebuig a canviar de fe van fer que l'enginyer italià Giovanni Battista Antonelli, que visità la Serra d'Espadà en 1561, afirmara que “per tutti quei luoghi al pie della montagna non si vede

una croce, ne si odone campane, ne si vede algun segno di Cristianesimo” (Ferrando, 1988, p. 161). No debades, es diu que un morisc de Tales “arrancó una cruz de madera y la hizo pedaços y la echó en un estanque de agua” i que un altre afirmà que l’Anunciació a Maria no l’havia feta l’arcàngel Gabriel, sinó que “Mahoma avía hecho la embajada”, mentre que Miquel Melich, d’Onda, manifestà en àrab que “la cruz era un palo” (Labarta, 2011-2013, p. 241-242). També en aquell mateix temps, el canonge Merino, de Xàtiva, demanà al monarca la seua expulsió del territori valencià “por quanto los alfaquies hijos y padres y todos otros qualesquier moros que saben leer, ensenyan la ley de Mahoma secretamente y doctrinan a las mujeres niños y otros en lo que han de haser tocante a su secta [...] despues de trescientos y tantos años que los gano el christianissimo Rey don Jaime” (AGS. CCA. *DIV*, 44, 32, f. 326r).

La malfiança vers els moriscos arribà fins al punt de ser desposseïts de qual-sevol classe d’arma en 1563, sent-los requisades vora 15.000 espases, més de 4.000 punyals, quasi 250 escopetes, poc menys de 3.500 ballestes, 700 llances, etc., en 415 pobles valencians (Danvila, 1887). Fins i tot amb açò, el virrei de València, Francesc de Montcada i Cardona, hagué d’informar al rei Felip el Prudent en 1588 que “los moriscos deste Reyno de Valencia estan (a lo que se entiende) sossegados y quietos” en ser preguntat sobre el projecte de desarmament dels moriscos aragonesos (ACA. *Consell d’Aragó*. Lligalls, 0221, n. 008, f. s/n).

Però, al mateix temps, eren acusats de furar armes als cristians vells i d’anar molts “en cuadrilles matant saltejant y robant (...) anant armats ab pedrenyals y pistolets en los termens dels llocs del Riu de Millas Vila de Onda y altres (...) que son tans los dits mals que fan que la gent no gosa trebellar y anar a ses heretats” posant, entre d’altres, l’exemple de Baltasar Álvaro, al que un grup de moriscos hauria mort “cruelment [...] y llevats los miembros virils y genitales”, així com altres casos succeïts al voltant d’aquesta vila: “a un fadrinet lo partiren pel mig y a una dona apres de haver tengut part ab ella la despullaren y desollaren [...] y a un altre apres de haverlo robat li llevaren les orelles” (ACA. *Consell d’Aragó*. Lligalls, 0582, n. 017, f. s/n). Precisament en Onda, el batle denuncià que s’emborraxaven “movent moltes qüestions e bregues” (Barceló, 1984, p. 99).

Al remat, l’expulsió dels moriscos del Regne de València i de la resta de territoris peninsulars de la Monarquia Hispànica —on representaven un percentatge poblacional més reduït—, es feu efectiva a partir d’octubre de 1609 i es completà en 1614. Les conseqüències es feren aviat paleses i, com relatà Escolano (1611, p. 1.999), “no se puede contar la ruyna de los lugares del Reyno, y quan yermos y despoblados han quedado con la transmigracion de los Moriscos; y la dificultad que se siente en poblarlos”. Sols en una vintena de poblacions valencianes —el Cap i Casal, ciutats i viles reials—, havien deixat enrere terres i cases per valor de 222.390 lliures (Reglá, 1960).

Amb la repoblació per cristians vells de molts dels llocs abandonats arran de l’expulsió dels moriscos —no de tots, ja que un bon grapat quedaren buits

per sempre—, es produí un trencament sociocultural amb el passat d'aquells i s'inicià una nova època amb les cartes pobles que establiren les condicions de vida d'aquests colonsi la seua relació amb els senyors. Són precisament aquesta classe de ruptures les que fan evidents la importància de la toponímia en l'estudi de la geografia i la història d'un indret determinat.

La toponímia és la disciplina onomàstica que estudia els noms de lloc o topònims. D'acord amb Stewart (1975), tots els topònims poden ser classificats en deu grans categories —dividides, al seu torn, en subcategories—, en funció de la seua motivació singular —que és el que distingeix els uns dels altres—, de manera que aquest autor parla de topònims descriptius, per associació amb altres elements, incidentals, possessius, commemoratius, idiosincràtics, amb falses etimologies, fets a partir de sons, lletres o fragments d'altres termes, nascuts d'un error en la transmissió del topònim original, i transportats d'un lloc a un altre. Aquesta classificació deixa de banda la determinació de l'origen i etimologia dels noms de lloc i posa el focus només en els seus elements motivadors. Rudnyćkyj (1958) sí que atengué aquest aspecte i proposà una classificació triple per als topònims, des d'un punt de vista històric, des d'un punt de vista lingüístic i des d'un punt de vista onomàstic. D'altra banda, a l'explicar què són els noms de lloc, Moreu-Rey (1965, p. 8) distingí entre “noms utilitzats encara” i “noms en desús o pretèrits”, cosa que evidencia la possibilitat d'examinar-los a la llum dels canvis que experimenten al llarg del temps i que poden arribar a suposar la seua desaparició.

L'*Homo sapiens* necessita anomenar d'alguna manera els elements que l'envolten i, per a fer-ho, recorre als topònims. Arreu del planeta, a pesar de la diversitat lingüística i cultural de les persones, els pobles han creat paraules connotatives per a descriure el seu entorn —carrer, camí, muntanya, riu, etc.—, i altres de denotatives —anomenades *lema* per Moll i Tort (1985)—, per a distingir els connotatius entre ells. Tot i que no sempre presenten la mateixa estructura, el més habitual és que elstopònims estiguen integrats per aquests dos elements: un terme genèric que els identifica geogràficament i un terme específic que els individualitza respecte a la resta (Cacciafoco i Cavallaro, 2023).

Amb tot, com manifestà Tilley (1994), una de les primeres tasques que fan els éssers humans quan arriben a un lloc nou és generar topònims. Aquests, almenys en el moment de ser creats, compleixen el principi de transparència, podent ser interpretats per la generalitat dels habitants de la contrada on se situen els carrers, edificis, partides, nuclis de població, etc., als quals donen nom. A més, solen sotmetre's al principi de significativitat territorial, en virtut del qual tendeixen a ser motivats pels elements diferents o singulars de la realitat que designen (Tort, 2003). Amb el temps, però, poden esdevenir opacs i transformar-se en inintel·ligibles, com a conseqüència, entre d'altres, d'un canvi cultural i lingüístic en eixe territori (Membrano-Tena, 2022). Quan açò passa, a banda de l'anàlisi fonètica, de l'estudi de la documentació històrica i de l'examen de les enquestes orals, l'observació del paisatge esdevé fonamental

per tal de determinar-ne el seu origen, motivació i significat, avalant o posant en dubte el plantejament de l'investigador que tracta d'esbrinar què volen dir (Ruhstaller i Gordón, 2023).

Així, és d'esperar que la successió de pobles habitant un mateix territori provoque canvis en la seua toponímia. En aquest sentit, Tort (2021) explica que, malgrat que els noms de lloc es regeixen pel principi de continuïtat o persistència —pel qual tendeixen a perdurar en el temps—, existeixen certs factors com les noves colonitzacions —per exemple, es pot pensar en la que ocupa l'estudi de cas del present article—, els canvis en els usos de la terra o la urbanització de paratges fins llavors verges que promouen la discontinuïtat i el canvi d'aquells. Així, els topònims poden ser comparats amb el cicle vital de les persones: es creen i es difonen, romanen vigents durant un cert període i acaben morint, moment en què, després d'un temps de latència, són substituïts per uns altres de nous que ocupen el buit que deixen els antecessors. Quan el cicle es completa, l'única manera d'accedir als topònims desapareguts és la via que brinden les fonts arxivístiques i bibliogràfiques. Si no n'hi ha, el nom de lloc es perd de forma irremeiable.

Generalment, els noms de lloc que desapareixen amb més facilitat són els considerats menors, mentre que els majors acostumen a suportar millor el pas del temps i els canvis socioculturals, a no ser que la desaparició del referent pròpiament considerat els aboque a desaparèixer tard o d'hora. La distinció entre uns i altres depén del nivell de coneixement del lloc i de les fonts on apareixen els mateixos topònims. Els majors són aquells recollits pels mapes a gran escala, atles o guies, mentre que els menors només són coneguts per la gent que viu al lloc i figuren a mapes de menor escala (Miccoli, 2019).

A la llum de l'anterior, es pot afirmar que la toponímia forma part de la cultura dels pobles, i, per tant, també en formava part de la dels moriscos. Segons Tylor (1981), la cultura és el conjunt del coneixement, de les creences, de l'art, de la llei, de la moral, dels costums i de qualsevol capacitat i hàbit adquirit per l'ésser humà com a membre d'una societat. Tal com indica Labarta (2011-2013, p. 223), “la cultura de la comunidad musulmana valenciana tenía unos rasgos que se habían venido transmiendo y que en buena parte llegaron hasta la época [...] «morisca», a pesar de la implantació d'una supraestructura sociopolítica, econòmica i administrativa dominada pels cristians des del segle XIII. Dit d'una altra manera, els mudèjars, primer, i els moriscos, després, aconseguiren mantindre viu el moll de l'os de la seua cultura fins al moment de l'expulsió, tot i la dominació cristiana, la conversió a partir de 1526, el canvi de noms, la persecució de l'àrab, etc. En aquest sentit, després de 1526, sembla que observaren breument la doctrina de l'Església, però no tardaren a tornar a la seua antiga fe (Benítez, 2000). A més, els moriscos —hòmens i dones—, de les zones rurals eren parlants monolingües d'àrab, i els hòmens de les àrees urbanes tendien a un cert bilingüisme, però amb limitacions (Labarta, 2011-2013). Al remat, la seua assimilació cultural fracassà i el poder cristià no aconseguí el seu objectiu,

atés que “para que se dé un proceso de cambio cultural es preciso que la comunidad en cuestión perciba la acción o característica nueva como preferible a la anterior”, cosa que no va passar en aquest cas (Labarta, 2011-2013, p. 223).

En síntesi, l'objectiu d'aquesta investigació és determinar si l'expulsió dels moriscos dels llocs del Regne de València on vivien en contacte amb els cristians vells comportà la substitució immediata dels topònims d'aquestes àrees i la implantació d'altres de nous introduïts pels colons cristians. A tal fi, com s'explica en l'apartat següent —fonts i mètode—, es presenta un estudi de cas referit al terme de la vila d'Onda, amb els llocs d'Artesa i Tales. Mentre que Onda era una vila cristiana, la seua Moreria, així com Artesa i Tales, eren nuclis habitats per mudèjars/moriscos. S'examinen els topònims presents en els fins ara inèdits establiments fets en 1617 pel comissari reial fra Galceran Vidal, de l'orde de Montesa, i autoritzats pel notari Miquel Jeroni Bonilla, als repobladors d'aquests nuclis (ACPV. *Protocols*, 5.714, f. s/n). La hipòtesi inicial és que, a pesar que el canvi cultural en els llocs de moriscos del Regne de València en contacte amb nuclis cristians es va consumir després de l'expulsió de 1609, l'erosió a la qual s'havia vist sotmesa la seua cultura des de la conquesta jaumina hauria propiciat una extinció anticipada dels seus topònims i la seua substitució entre els segles XIII i XVI. D'aquesta manera, la major part dels noms de lloc que hi hauria en 1609 als llocs on residien en contacte amb cristians vells haurien estat creats per aquests a partir de 1238.

2. Fonts i mètode

Com s'ha assenyalat en l'apartat anterior, el present estudi té per objecte determinar si l'expulsió dels moriscos del Regne de València en 1609 suposà un trencament tan gran com per a provocar un canvi immediat en la toponímia de les àrees pròximes als llocs de cristians que habitaven, propiciat per l'assentament en elles de nous pobladors, o si aquest canvi ja havia tingut lloc de manera gradual a partir de la conquesta jaumina. Per tal de comprovar la hipòtesi formulada al respecte —no hi hauria hagut una substitució de topònims de manera general després de 1609 perquè el trencament cultural ja s'hauria produït a partir de 1238 com a conseqüència de l'ensorrament de la taifa de València i l'establiment del Regne cristià—, s'ha optat per fer un estudi de cas referit al terme de la vila d'Onda, que, en el moment del desterrament dels moriscos, comptava amb tres nuclis habitats per aquest grup poblacional: la Moreria, Artesa i Tales.

La investigació es basa sobretot en un document immediatament posterior a l'expulsió de 1609 i coetani a la repoblació dels llocs de moriscos per cristians vells i, particularment, simultani a ella en el cas que ens ocupa. Es tracta dels establiments pactats entre fra Galceran Vidal i els nous pobladors de la Moreria ondera i dels llocs d'Artesa i Tales del 15 al 18 de gener de 1617, tots ells rebuts

pel notari Miquel Jeroni Bonilla, de València, que es traslladà a Onda per a autoritzar-los. En són vint, cosa que evidencia que en falten, ja que la pràctica totalitat es fan sobre béns de moriscos de la Moreria, i només una xicoteta part al·ludeix a cases i terres de bandejats artesols i talers. Aquests establiments són conservats en l'Arxiu del Col·legi del Patriarca de València (ACPV).

La rellevància del estudi rau en l'examen de com certes ruptures socioculturals amb les comunitats que havien habitat un indret determinat —i l'expulsió dels moriscos n'és un exemple palmari—, no comporten necessàriament l'extinció dels seus noms de lloc, perquè, en el cas que ens ocupa, aquests ja s'haurien erosionat en el període de gairebé quatre segles d'assimilació o de dominació previs a 1609. Al fil d'açò, l'elecció del terme de la vila d'Onda és conseqüència del fet que, en ell, en l'època de l'expulsió, existia un nucli cristià principal i tres més menuts poblats sols per moriscos. També s'ha pres en consideració el criteri de la viabilitat, que és un dels que assenyala Cardoso (1981) per a fixar com ha de ser el plantejament d'una investigació històrica. Aquesta viabilitat s'explica per la quantitat de fonts arxivístiques disponibles i per l'abast de les publicacions prèvies sobre toponímia ondera.

2.1. Geografia i població d'Onda en els segles XVI i XVII

En el moment de l'expulsió dels moriscos, el terme d'Onda ocupava una superfície de 122,95 quilòmetres quadrats, des de la Plana de Castelló per l'est, fins a les muntanyes de la Serra d'Espadà pel sud i per l'oest, i l'Alcalatén pel nord. El punt més baix d'aquest territori amb prou feines superava els 75 metres sobre el nivell de la mar i el més elevat, el Coll d'Espino, arribava als 672.¹ Llavors, la vila d'Onda i els llocs d'Artesa i Tales formaven una comanda de l'orde de Montesa, situació que es mantingué fins a l'abolició dels dominis senyorials en el segle XIX. Just després, en 1842, Tales es va segregar del terme d'Onda i formà el seu propi municipi. D'aquesta manera, de l'àrea total mencionada abans, poc més del 88% correspon a Onda —108,42 quilòmetres quadrats—, mentre que la resta queda sota la jurisdicció talera —14,53 quilòmetres quadrats.

Pel que fa als seus afrontaments, en el sentit de les agulles del rellotge, començant pel nord, limita amb Ribesalbes, l'Alcora, Castelló de la Plana, Almassora, Vila-real, Betxí, Artana, l'Alcúdia de Veo, Suera i Fanzara. Quant als rius, hi destaca el de Sonella, que passa a prop de Tales —on rep el nom de riu de Veo—, d'Artesa i d'Onda. Quasi sempre baixa sec, cosa per la qual el principal curs d'aigua del terme és el riu de Millars, que travessa d'oest a est alguns quilòmetres al nord d'Onda i que, antigament, dividia el terme en deçà el riu i dellà el riu (Xiva, 2022).

Com s'observa en la figura 2, en relació amb les vies de comunicació, a principis del segle XVII, els camins principals cap a la costa eren el camí de València

1. Les altures corresponen a les del visor del mapa de l'Institut Cartogràfic Valencià.

i el camí de Castelló. Aquest últim apareix documentat per primera vegada en 1433 (AMV. *Protocolos* notarials, 1.736, f. 115r). En 1490, és al·ludit amb el topònim del camí Reial al seu pas per la partida de Ràtils (ARV. *BG*, llibre 1.319, f. 38v). També passa per Ràtils aquest “Itinere ville castellionis” en 1572 (ACPV. *Protocolos*, 23.463, f. s/n), i se'l menciona com a partida de l'horta de la vila en 1592: “en la horta de onda en la partida del camí de castello” (AHPC. *Cartoixa de Valldecris*, caixa 8.031, exp. 8, f. s/n). Però, el més important havia de ser el camí de València, que és l'eixida natural de la vila a la mar a través del Carregador d'Onda, situat dins del terme de Borriana. De fet, la via és documentada com a camí d'Onda a Borriana des de l'últim terç del segle XIII (Huici i Cabanes, 2017), i fins a l'any 1700 (ACPV. *Protocolos*, 16.474, f. s/n). En 1409, ja la trobem igualment com a camí de València (ACPV. *Protocolos*, 25.738, f. s/n). Tres segles després, en 1710, encara llegim d'un corral en ruïnes que afrontava “con el Camino Real de Valencia [...] y con el Algeçar del Peiron del Camino Real” (ACPV. *Protocolos*, 3.618, f. 186v). Hui dia només és conegut com a camí de Betxí (Àlvaro, 2014). S'observa un canvi de referent en el nucli de població motivador d'aquest topònim: primer Borriana, després València i, finalment, Betxí.

Cap al nord, el camí del Pont —que es correspon més o menys amb el traçat de l'actual carretera CV-21 entre Onda i l'Alcora—, era la via de comunicació més significativa. Com el seu topònim revela, salvava l'obstacle del Millars amb un pont sobre aquest riu. Però, el lema del Pont no aparegué fins a mitjan segle XVI (AMV. *Protocolos* notarials, 1.745, f. 278v). Abans, el topònim habitual era el del camí de Vilafamés, almenys des de 1339 (AMV. *Pergamins*, P-08). A partir del segle XVIII, sobretot, ja en el XIX i el XX, s'imposà el topònim del camí de l'Alcora (Xiva, 2022). Finalment, des d'Onda, en direcció ponent, menaven tres camins importants. El primer era el camí de Sogorb, que passava per Artesa i per Tales, i que ja localitzem en 1320 com a camí de Veo (ARV. *Clergat*. Montesa, lligall 895, caixa 2.357, n. 7, f. 101r). Igualment, unia els tres nuclis de població el camí d'Artesa que apareix al testament de Domènec Ros d'Orsins, senyor de Ribesalbes, de 1437 (Rull, 1967). D'altra banda, el camí del Port —topònim documentat des del segle XIV per Garcia Edo (1990)—, duia fins al Port de Mingalbo, primer lloc del Regne d'Aragó, remuntant els rius de Millars i de Vilafermosa. Altres vies de comunicació d'Onda a ressenyar en l'època de l'expulsió dels moriscos eren el camí de Fanzara i el de Suera i Aiòder (vers l'interior), el de Ribesalbes (cap al nord), el d'Artana (cap al sud), i el de Vila-real (ramal del de Castelló, cap a l'est) (Xiva, 2022).

Pel que fa a la població de la Moreria d'Onda, i d'Artesa i Tales, el cens de 1510 comptà 126 cases de mudèjars entre els tres nuclis, a raó de 29 cases a la Moreria, 31 cases a Artesa i 66 cases a Tales. Els cristians en representaven 402 (Valldecabres, 2002). Aquestes xifres havien davallat sensiblement a mitjan centúria, sent-hi en 1544 de 104 cases de moriscos —29 a la Moreria, 23 a Artesa i 52 a Tales—, i de 367 cases de cristians vells (ARV. *MR*, 11.828(3),

fra Galceran Vidal com a comissari per a executar en el seu nom l'esmentada repoblació sota les condicions fixades en la carta del 20 de juny. El nomenament es feu el 2 d'agost del mateix any i es menciona al començament de les cartes de repoblament d'Artesa —del 25 de juliol de 1616—, i de Tales —del 18 de desembre de 1616— (Guinot i Ardit, 2017). Igualment, és al·ludit al principi de cadascun dels establiments examinats en aquesta investigació. També va haver de figurar-hi en el text de la carta de repoblament de la Moreria d'Onda, rebuda per Pere Lluís Bonilla menor —de la mateixa manera que les altres dues—, en una data ignota de l'any 1616 i que hui dia resta desapareguda (ACPV. *Protocols*, 5.714, f. s/n).

2.3. Establiments de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales

Després d'acordar amb els colons cristians que van ocupar el buit deixat pels moriscos de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales les condicions generals a les quals havien de sotmetre's, fra Galceran Vidal procedí a pactar amb cadascun d'ells el repartiment dels béns immobles dels expulsats i a establir-los com a “novos populores”. En aquest sentit, els establiments són escriptures de naturalesa contractual en què s'atorguen un o diversos béns immobles en règim emfitèutic, de manera que l'establient —en aquest cas, l'orde de Montesa—, cedeix el domini útil sobre aquells a un emfiteuta —que ací seria cadascun dels repobladors—, a canvi del pagament d'un cànon anual o de la realització d'altres prestacions, però mantenint el domini directe dels béns en emfiteusi.

Així, els vint establiments conservats de la Moreria ondera i d'Artesa i Tales presenten la mateixa estructura (reproduïm sencer el primer d'ells en l'annex del final de l'article). Una vegada consignada la data, principien amb la fórmula “Noverint universi quod ego frey Galcerandus Vidal miles professus ordinis et militiae Sacratissimae Virginis Mariae Muntisiae et Sti. Georgii de Alfama civitatis Vala. habitator pro nunch in villa de Onda repertus”. Seguidament, es fa menció del nomenament de fra Galceran Vidal pel rei Felip el Pietós com a “Regius comissarius electus et nominatus ad infrascriptam populationem faciendam” i de la necessitat d'executar les “capitulationis et concordie instrumenti facti et firmati inter me dicto nomine ex una et novos populores locorum de Tales Artesa et Suburbii presentis Villae de Onda partibus ex altera”. A continuació, es produeix l'establient, observant la fórmula “stabilio et in imphiteosim perpetuam concedo ac trado seu quasitrado vobis”. En aquest punt, es posa el nom del repoblador i la seua professió, i s'indica si és present i que més tard acceptarà la casa i terres lliurades. A partir d'ací, es fiquen de manifest els béns entregats a l'emfiteuta —sovint assenyalant al morisc al qual havien pertangut aquells—, i les condicions a les quals se sotmet la seua possessió. Aquestes condicions són l'únic fragment dels establiments redactat en valencià, ja que la resta del document s'escriu en llatí. Es clou amb l'acceptació

dels béns i de les condicions de l'establiment per part de l'emfiteuta, el qual promet acatar els capítols concordats en el propi establiment i en la carta de repoblament o bé de la Moreria o bé d'Artesa o de Tales. Finalment, signen fra Galceran Vidal i, si en sap, l'emfiteuta, i es fa constar el nom dels testimonis, la seua professió i el seu lloc de residència.

Tal com s'ha indicat abans, només hem localitzat vint escriptures d'establiment de repobladors de la Moreria d'Onda —l'estructura urbana de la qual mostra la figura 3—, i d'Artesa i Tales. Es coneix, però, que la xifra de colons va ser considerablement major, ja que sols en Tales en foren establerts 33, i 25 més en Artesa (Guinot i Ardit, 2017). En conseqüència, intuïm que la Moreria d'Onda va haver de rebre més pobladors que els 14 colons que foren establerts amb casa en les escriptures autoritzades per Miquel Jeroni Bonilla. En els establiments restants, 5 emfiteutes van ser establerts només en terres que havien estat dels moriscos en Onda i en Tales, i a un altre —Valeri Montsó—, se li adjudicaren béns situats en Artesa, en Tales i en Onda. Aquest últim no apareix com a signant ni de la carta de repoblament d'Artesa, ni de la de Tales (Guinot i Ardit, 2017). A pesar que li fou entregada una casa en aquest segon lloc en l'establiment de 1617, figura entre els veïns d'Artesa en 1621 (ARV. *MR*, 11.813, f. 229v). Amb tot, els establiments conservats i que constitueixen el material bàsic de la investigació són els següents.

1. Lluís Ceron, mercader d'Onda (15/01/1617). Una casa en el carrer del camí de Santa Bàrbara que havia estat de Miquel Malchich. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella que havien estat de Gaspar Berrendo.
2. Joan Ninyerola, llaurador² (15/01/1617). Una casa en el carrer del Raval de la Moreria que havia estat de Jeroni Adris. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella.
3. Pere Manuel, llaurador d'Onda (15/01/1617). Una casa en la Moreria que havia estat de Guionet de Cirat. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella que havien estat de Miquel Malchich.
4. Francesc Canyelles, llaurador d'Onda (15/01/1617). Una casa en el carrer de Santa Caterina que havia estat de Jeroni Puntero. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella “in limine sive en la vora y marge” del Riu.
5. Pere Javarria, llaurador (15/01/1617).³ Una casa en la Moreria que havia estat de Joan Albar. Certs jornals de terra olivar i garroferar en la partida del Rajolar.

2. El document no esclareix si Joan Ninyerola era aveïnat a Onda abans de ser establert com a repoblador de la Moreria, però ja l'hem localitzat en el cens de la vila fet en 1603 i, amb tota probabilitat, residia llavors en el Raval (ARV. *Generalitat*, 4.972, f. 136r).

3. En aquest cas, no hem pogut determinar si Pere Javarria era nouvingut a Onda o si ja hi vivia des d'abans de ser establert en la Moreria. Sospitem, però, que podia ser el fill de la viuda de Joan Javari, esmentada entre els pobres de la vila en el morabatí de l'any 1596 (ARV. *MR*, 11.811, f. 215v).

6. Antoni Sancho, llaurador (15/01/1617).⁴ Una casa en el carrer de Santa Caterina que havia estat de Miquel Fadado. Dues tafulles i mitja de terra campa horta amb algunes moreres en la partida de Sonella “prope molendinum”.
7. En Pere Lloris (15/01/1617).⁵ Una casa en el carrer de Santa Bàrbara que havia estat de Jaume Adris. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella que havien estat de Gaspar Berrendo.
8. Joan Llopis, sastre d'Onda (15/01/1617). Una casa “sive blanqueria” amb un hort en la Moreria que havia estat de Miquel Malchich. Dues tafulles de terra horta “cum oliveris per la vora” en la partida de Sonella.
9. Alfons Requena, llaurador (15/01/1617).⁶ Una casa “vulgariter appellatam hospitalet de la Aljama de la Moreria” en el carrer de Santa Bàrbara. Dues tafulles de terra horta amb oliveres en la partida de Sonella que havien estat de Lluís Abdal·là Masquefa.
10. Bartomeu Dauder, llaurador (15/01/1617).⁷ Una casa en el carrer del camí del convent de Santa Caterina que havia estat de Tomàs Marrion. Dues tafulles de terra campa en la partida de Capamantos.
11. Mossèn Antoni Herrera, prevere d'Onda (15/01/1617). Una casa en el carrer de Santa Bàrbara que havia estat de Joan Olgado. Certs jornals de terra olivar en la partida del Colador.
12. Gabriel Esteve, obrer de València (15/01/1617). Una casa “in plateuncula qua est inter duos vicos per unum quorum itur ad Sa. Barbaram et per alterum ad Sanctam Mariam” que havia estat de Joan Borrien. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella “que estan damunt de les dos tafulles en una llenca de Joan Marimon”.
13. Joan Marimon, llaurador d'Onda (17/01/1617).⁸ Una casa amb un hort en el camí de l'Horta que havia estat de Miquel Malchich. Dues tafulles de terra horta “cum oliveriis en la vora que estan en lo dit barranch y lo Riu de Sonella” en la partida de Sonella.
14. Francesc Mariner, notari d'Onda (16/01/1617). Quatre tafulles de terra horta en la partida de Sonella “dels Canejadors simul cum oliveriis” que

4. A pesar que el document no indique si Antoni Sancho era o no originari d'Onda, aquest llinatge era força comú a la vila i encara ho és hui dia. A banda, en el cens de 1603, apareix un Antoni Sancho (ARV. *Generalitat*, 4.972, f. 135r). Tanmateix, podria no tractar-se del mateix que és establert a la Moreria, que s'identifica com llaurador, ja que un cert Antoni Sancho, mercader d'Onda, de 64 anys, és esmentat poc després, en 1606 (AHN. *OO.MM*. Caballeros de Montesa, exp. 360, f. s/n).

5. En Pere Lloris, cavaller aveïnat a Onda que hi figura en el morabatí de 1596 (ARV. *MR*, 11.811, f. 215r).

6. El text de l'establiment de 1617 no esclareix si Alfons Requena ja vivia en Onda abans de llavors o si procedia d'algun altre lloc. En qualsevol cas, no l'hem localitzat a la vila en dates pretèrites, figurant-hi en canvi en el morabatí de 1621 (ARV. *MR*, 11.813, f. 227v).

7. Bartomeu Dauder era veí d'Onda abans de ser establert en la Moreria, i, en el cens de 1603, hi apareix (ARV. *Generalitat*, 4.972, f. 134v).

8. Potser aquesta data és un error, ja que, per lògica, d'haver-se atorgat aquest establiment el 17 de gener, hauria d'aparèixer després del del convent de la Puríssima Concepció, que és l'últim del dia 16.

havien estat de Gaspar Berrendo. Un jornal de terra olivar en la partida de Sonella. Certs jornals de terra en la partida del Prat que havien estat de l'Aljama de la Moreria.

15. Pere Pau de Tuesta, notari d'Onda (16/01/1617).⁹ Quatre tafulles de terra horta “cum oliveris per la vora del bancal y del Riu” en la partida de Sonella que havien estat de Lluís Masquefa. Quatre jornals de terra olivar i garroferar “medietatem omnium illorum quatuor jornalium quae fuerunt stabilita Seraphine Cardona et de Avila” en la partida de Montes que havien estat de Carbonell. Dos jornals de terra vinya en la partida de Montí. Certs jornals de terra olivar en la partida del Tis.
16. Abadessa, monges, convent i monestir de la Puríssima Concepció d'Onda (16/01/1617). Cinc jornals de terra olivar i garroferar en la partida del Rajolar.
17. Serafina Cardona “quo ad proprietatem et quo ad usufructum vita vostra durante frey Joachim Cardona”(17/01/1617).¹⁰ Cinc tafulles de terra, de les quals quatre són terra horta i una terra olivar, en Sonella que havien estat d'Hortolano. Quatre jornals de terra olivar i garroferar “qua sunt dividenda inter vos et Petrum Paulum Tuesta notarium” en la partida de Montes que havien estat dels Carbonells. Dues tafulles i mitja de terra horta en la partida de Sonella. Tres jornals de terra vinya en la partida de Montí.
18. Vicent Martí, batle reial d'Onda (17/01/1617). Un corral pròxim al lloc de Tales, conegut com el corral de Carbonell. Dos jornals de terra garroferar entre el corral de Carbonell i el camí de Tales a Fanzara. Dos jornals de terra garroferar entre el corral de Carbonell i el camí de Tales a Aiòder. Quinze tafulles de terra horta en la partida de Sonella “contiguas cum quadam alia tafulla terrae in litore rivus sive en la Vora sunt plantate non nullae oliverae”.
19. Elisabet Julbi, viuda de Magí Soler, d'Onda (18/01/1617). Una casa amb un hort de mitja tafulla en el carrer de Santa Bàrbara que havia estat d'Adriset. Dues tafulles de terra horta en la partida de Sonella.
20. Valeri Montsó, llaurador (18/01/1617).¹¹ Una casa vella amb un corral contigu en l'entrada de Tales. Tres tafulles de terra horta en l'Horta d'Ar-

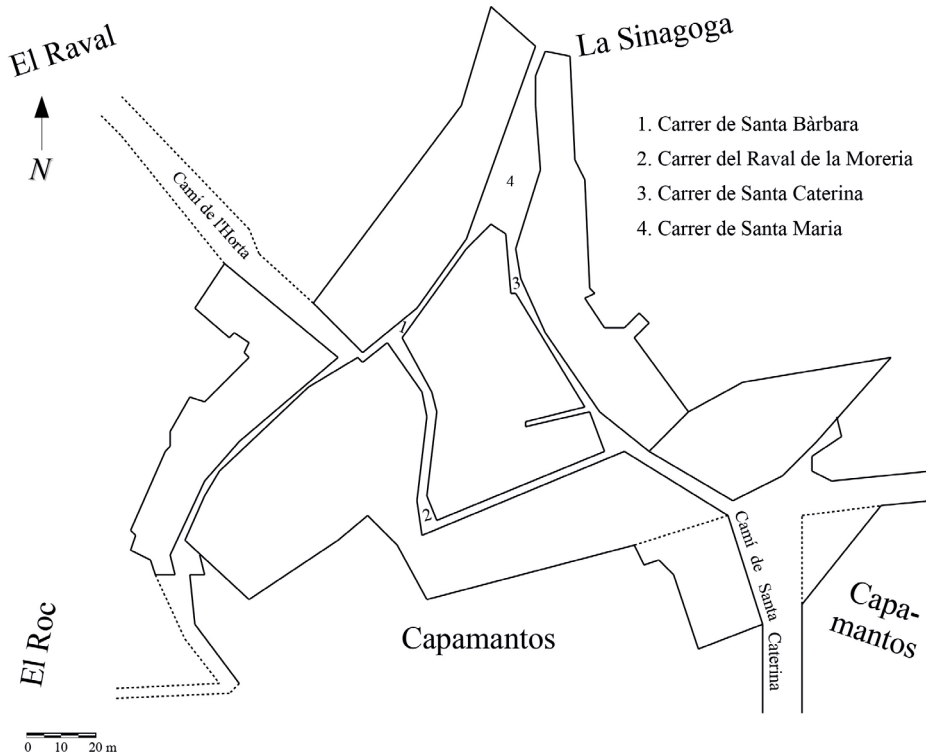
9. Aquest Pere Pau fou el primer de la nissaga dels Tuesta, família de notaris i prohoms d'Onda documentada entre finals del 1500 i principis del 1700. Així, exercia com a fedatari públic des d'abans de 1596 (ARV. MR, 11.811, f. 213v). El 20 de novembre de 1611 autoritzà la carta de repoblament d'Artana després de l'expulsió dels moriscos (ARV. *Reial Justícia*, llibre 798, anys 1751-1752, f. 14v). Es va casar amb Isabel Casset (Varona, 1989), que amb tota seguretat era germana de l'igualment notari onder Francesc Casset, en actiu des d'almenys 1588 (ACPV. *Protocols*, 9.048, f. s/n). Els protocols d'aquest últim tenien per regent vers l'any 1630 a Francesc de Tuesta, qui probablement era fill de Pere Pau i d'Isabel (AMV. *Arxius privats*, 9.930, f. s/n). Amb tot, Pere Pau de Tuesta va faltar abans del 14 de juliol de 1626 (Varona, 1989), instituint-hi un benefici sota l'advocació de la Mare de Déu de la Caritat en l'església d'Onda (AHNo. *Toreno*, carpeta 7, document 18-20, f. 3v).

10. Fra Joaquim Cardona era el rector de l'església d'Onda en aquell temps (ARV. MR, 11.813, f. 230v). Natural de València, havia ingressat com a religiós en l'orde de Montesa en 1606 (AHN. *OO.MM.* Caballeros de Montesa, exp. 73).

11. El text de l'establiment no indica si Valeri Montsó era ja veïnà en la vila abans de convertir-se en posseïdor de béns d'alguns dels moriscos expulsats en 1609. Ara bé, hem pogut determinar que hi residia almenys des de 1593, moment en què assistí a la presa de possessió d'Onda duta a terme pels comissaris reials Joan Pacheco i Joan de Quintanilla en nom del rei Felip el Prudent (ARV. *Clergat*. Montesa, llibre 2.560, f. 322r).

tesa, partida de l'Horta del Poble. Cinc jornals de terra vinya en la partida de Montí. Tres jornals de terra figuerar i garroferar en la partida de Montí “aparte superior de la Sut en vista de Artesa circundatas de malladar”. Quatre jornals de terra olivar i garroferar en la partida de Sonella que havien estat de Miquel Malchich.

Figura 3. Mapa de la Moreria d'Onda

Font: Elaboració pròpia.

2.4. Mètode

El mètode emprat en aquesta investigació és el buidatge i anàlisi dels noms de lloc del terme de la vila d'Onda presents en els establiments dels repobladors de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales autoritzats per Miquel Jeroni Bonilla entre el 15 i el 18 de gener de 1617. Ordenats per la seua part denotativa —tal com recomana Amigó (1989)—, n'hem obtingut quaranta-un, que es mostren a la taula 1.

Taula 1. Topònims presents en els establiments de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales

Adoberia, l'
Aiòder, camí d' (de Tales)
Artana, camí d' (d'Onda)
Artesa
Assut, l'
Canejadors, els
Capamantos
Carbonell, corral de
Colador, el
Fanzara, camí de (d'Onda)
Fanzara, camí de (de Tales)
Forques, camí de la lloma de les
Forques, camí de les
Horta, camí de l'
Horta del Poble, l' (d'Artesa)
Hospitalet, l'
Montes
Montí
Moreria, la
Onda
Onda, séquia de la vila d'
Prat, camí del
Prat, el
Rajolar, el
Rajolars, els
Raval de la Moreria, carrer del
Raval de la Moreria, el
Santa Bàrbara, carrer de
Santa Caterina, barranc de
Santa Caterina, camí reial del convent
Santa Caterina, carrer de
Santa Caterina, convent de
Santa Maria, carrer de
Sonella
Sonella, molí de
Sonella, riu de
Sonella, senda del molí de
Sonella, séquia de
Tales
Tis, el
Trencades, camí de les

Els lemes de tots aquests topònims els hem classificat lingüísticament, és a dir, segons la seua etimologia, de manera que distingim entre noms de lloc preromans, llatins preislàmics, àrabs/amazics, i catalans. Els preromans, els llatins preislàmics i els àrabs/amazics són els que pertanyien a la toponímia prejaumina pròpia dels mudèjars/moriscos —per haver estat establerts abans de la conquesta del segle XIII i ser aquesta comunitat, com hem assenyalat anteriorment, sobretot monolingüe en àrab—, mentre que els derivats d'ètims catalans foren els generats pels cristians a partir de 1238. A banda, hem determinat el significat descriptiu que atresoren —classificació semàntica—. Per a fer la classificació, hem consultat diversos estudis lingüístics que citem en l'apartat de resultats. També aportem documentació arxivística d'entre els segles XIII i XVIII, així com bibliogràfica, per tal de justificar l'adscripció de certs noms de lloc a un grup o a un altre.

3. Resultats

De l'examen a la llum de Barceló (1983, 2010), Coromines (1989-1997), Planas, Gascón i Rull (2013), Jaime (2015), Membrado-Tena i Fansa (2020) i Soler (2023) dels vint-i-huit lemes dels quaranta-un noms de lloc del terme de la vila d'Onda arreglats en els establiments de la Moreria i d'Artesa i Tales, s'extrau que dos són d'origen preromà, tres procedeixen del llatí preislàmic i altres huit són àrabs/amazics. Aquests tretze topònims ja havien d'existir abans de l'arribada dels cristians a Onda, cosa per la qual formaven part del corpus toponímic particular dels mudèjars/moriscos. Els quinze topònims restants menys un —el del corral de Carbonell—, són plenament catalans i, per tant, introduïts pels cristians a partir de 1238 (taula 2).

Quant als camps semàntics en què poden ser classificats, el més nombrós és el dels orotopònims, amb huit lemes adscrits. Cinc pertanyen a l'àmbit de l'agricultura, quatre deriven de antropònims i noms clànics i tribals, tres estan lligats al cristianisme i altres tres, amb activitats humanes. Finalment, dos al·ludeixen a tipus d'assentaments de població, dos més a construccions humanes i el restant, a vies de comunicació.

3.1. Topònims preromans

L'orografia constitueix l'element motivador dels dos únics topònims preromans esmentats en els establiments de 1617. En el cas del camí d'Artana, Coromines (1989-1997, vol. II, p. 256) subratlla “el caràcter aborigen” de l'arrel ART- d'aquest denotatiu, que considera preromana i, probablement, preindoeuropea. Membrado-Tena i Fansa (2020, p. 37) coincideixen amb ell a l'afirmar que es tracta d'un derivat d'aquesta arrel preromana, el qual “estaria emparentado con la forma latina ARTUS ('cerrado, estrecho, confinado') y probablemente con el

Taula 2. Origen i camp semàntic del lema dels noms de lloc examinats

Lema	Origen	Camp semàntic
Artana	Preromà	Orografia
Artesa	Preromà	Orografia
Capamantos	Llatí preislàmic	Agricultura
Montes	Llatí preislàmic	Orografia
Tis	Llatí preislàmic	Orografia
Aiòder	Àrab/amazic	Agricultura
Assut	Àrab/amazic	Construcció
Fanzara	Àrab/amazic	Antropònim
Montí	Àrab/amazic	Orografia
Onda	Àrab/amazic	Orografia
Raval	Àrab/amazic	Població
Sonella	Àrab/amazic	Antropònim
Tales	Àrab/amazic	Antropònim
Adoberia	Català	Activitat humana
Canejadors	Català	Activitat humana
Carbonell	Català	Antropònim
Colador	Català	Orografia
Forques	Català	Via de comunicació
Horta	Català	Agricultura
Horta del Poble	Català	Agricultura
Hospitalet	Català	Construcció
Moreria	Català	Població
Prat	Català	Agricultura
Rajolar/Rajolars	Català	Activitat humana
Santa Bàrbara	Català	Religió
Santa Caterina	Català	Religió
Santa Maria	Català	Religió
Trencades	Català	Orografia

Font: Elaboració pròpia

vasco ARTE‘entre’”. D’aquesta manera, el nom d’Artana remetria a la idea d’un lloc tancat entre muntanyes, cosa que encaixa amb la localització del poble, atès que el seu nucli urbà se situa en un pla envoltat per les muntanyes de la Serra d’Espadà per totes bandes, menys per l’oriental, que s’obri cap a la Plana i la

Mediterrània. El paisatge artanenc no s'ajusta, en canvi, a la hipòtesi de Planas, Gascón i Rull (2013, p. 142), autors que també atorguen un origen preromà al topònim d'Artana, però defensen que l'arrel ART- vol dir “sòl exposat, sense vegetació” com a conseqüència de l'erosió, d'una solsidea, de la inestabilitat del terreny o d'un incendi. Així, Artana és sens dubte un nom de lloc prejaumí, cosa per la qual formava part del corpus toponímic mudèjar/morisc. En el cas concret del camí d'Artana esmentat en els establiments de 1617, és probable que fora la via utilitzada pel geògraf andalusí Al Udhrí en el segle XI, quan manifestà que “a tres milles d'Onda es troba l'alqueria d'Artana” (Labarta, Barceló i Veglison, 2011, p. 64). En la seua obra, s'hi llegeix /qariya Artána/ (Barceló, 1983, p. 98). El trobem mencionat explícitament per primera volta en 1320, per “quondam casali molendino sito in Rivo Onde et alias nuncupata Rivus de Soniella et prope caminum quod itur Artanam” (ARV. *Clergat*, Montesa, lligat 895, caixa 2.357, núm. 7, f. 102r).

D'altra banda, el lloc d'Artesa comparteix l'inici art- amb Artana, i Coromines (1989-1997, vol. II, p. 258), Membrado-Tena i Fansa (2020, p. 37) i Planas, Gascón i Rull (2013, p. 142) insisteixen en els mateixos posicionaments respecte a la seua etimologia i àmbit semàntic. Soler (2023, p. 72-73) se'n desmarca i hi veu en l'origen del topònim el llatí ARIDITIA, “aridesa”, considerant una forma romanç *ARIDIZA i una altra d'arabitzada, *ARTĪZA. Però, aquesta hipòtesi no encaixa en el paisatge actual d'Artesa, que compta amb una fèrtil horta. Per tant, és versemblant en aquest cas l'origen proposat per Planas, Gascón i Rull, ja que el poble se situa en un vessant costerut entre l'Assegador i el Riu i, quan plou, s'hi registren xicotetes solsidees que arrastren pedres i terra cap a la banda de baix del nucli urbà. Amb tot, una altra vegada estem davant d'un topònim anterior a la conquesta jaumina i que els mudèjars/moriscos veurien com a propi. No ens ha arribat documentació que el mencione anterior a 1238, moment en què s'hi llegeix al Llibre del Repartiment: “Martinus de Novailas, alqueriam de Artea quem est in termino de Unda” (ACA. *Cancellaria Reial*. Registre 5, f. 25v).

3.2. Topònims llatins preislàmics

Dintre dels topònims llatins preislàmics, se situen tres noms de lloc d'etimologia llatina que no passaren al català de la manera en què caldria esperar des de la llengua dels romans. Es tractaria de topònims originats a partir del llatí abans de la conquesta islàmica i que van ser mantinguts durant tot aquest període, sobrevivint-hi —més o menys alterats per acció del mossàrab, entés aquest no sols com a “romànic pur” sinó com a “alteracions i mesclades que s'hi produïren, sigui espontàniament o per obra de l'àrab” (Coromines, 1989-1997, vol. III, p. 290)—, fins al segle XIII, moment en què els assumiren els cristians. Així, tots tres haurien format part dels topònims prejauminsque tindrien per propis els mudèjars/moriscos. Al fil d'açò, sembla atrevit pensar en la presència

d'indicis de la futura llengua catalana en el llatí quotidià utilitzat a partir del segle IV en el territori que esdevindria segles després el País Valencià. Certament, Alturo i Alaix (2023, p. 62, 394) troben en escrits d'aquesta centúria de sant Pacià, bisbe de Barcelona, “el batec del català naixent en el llatí”, però no fan referència en la seua investigació a documentació valenciana, i subratllen que “el primer focus originari de la nostra llengua” va situar-se al voltant de l'actual capital de Catalunya. És per açò que deslliguem aquest grup de topònims dels topònims catalans introduïts pels cristians després de la conquesta.

Així, dels topònims llatins preislàmics, dos són orotopònims (Montes i el Tis), mentre que l'altre pertany al camp de l'agricultura (Capamantos). Si posem el focus en l'últim nom de lloc, el formen dos elements: *CAPA-* i *-MANTOS*. El primer —seguint l'explicació de Coromines (1989-1997, vol. III, p. 251) per al topònim també valencià de Capaimona—, seria el resultat de l'arabització del llatí *CAMPUS*, “camp”, d'on eixirien els àrabs *QABMĀNĪ*, com a diminutiu, *QĀPA*. El segon tindria per ètim una forma llatina vulgar **MANTUS*, derivada de *TANTUS* per confusió amb *MAGNUS*, “molts, en gran nombre”. Aquest acabament *-os* àton és explicat com a mossarabisme, per exemple per al cas del topònim Turballos, pel mateix Coromines (1989-1997, vol. VII, p. 364). Per tant, Capamantos es tractaria d'un topònim descriptiu relacionat amb l'agricultura, que donaria compte de l'extensió de trossos de terra conreats que hi havia —i encara n'hi ha, però en menor mesura—, en aquest paratge del terme adjacent a la vila i a la Moreria. Amb tot, els esments que hem trobat a aquesta partida són tardans. El més antic és de 1547, per una “terre moreralis franquis et quitis sitis et positis in orta dicte Ville Onde in partita vulgariter nominata de Capamantos” (AMV. *Protocolos notariales*, 1.744, 490r).

D'altra banda, Montes és un topònim desaparegut que va servir per a designar una partida probablement situada a prop de Tales que havia de caracteritzar-se per una orografia sobretot muntanyenca. En conseqüència, és un derivat del llatí *MONTIS*, “muntanya”, que presenta un acabament estrany al català per la influència del romanç mossàrab i de l'àrab (Coromines, 1989-1997, vol. V, p. 342-343). Pel que fa al Tis, és un topònim en el qual Coromines (1989-1997, vol. VII, p. 269) hi veu l'adjectiu llatí *TENSUS*, “tes, tibant”, i li dona el significat de “rost, rígid”, de tal manera que hauria estat aplicat al pendent d'un tossal que seria especialment inclinat en algun punt, explicant el canvi de vocal pel pas de la paraula llatina per l'àrab. Si acceptem aquest raonament, tindriem un orotopònim que, en origen, designaria el vessant septentrional de la lloma situada al sud de la partida, en el lloc hui dia anomenat les Senietes. Una altra opció seria que haguera assenyalat el vessant nord-oest del tossal de la Serratella, que també fita l'actual partida del Tis. Per tant, l'observació del paisatge sembla confirmar la tesi de Coromines. Com en el cas de Capamantos, les mencions al Tis són tardanes. Llegim en 1572 d'una heretat “terre campe franquis et quitis sitis et positis in orta dicte ville in partita dicta del tis” (ACPV. *Protocolos*, 23.463, f. s/n). Aquesta forma del Tis es mantingué inalterada fins al

segle XVIII, quan aparegué l'apòcrifa Altís: “como posehedor que seria de dos anegadas de tierra olivar en el termino de la mesma Villa, en el sitio llamado de Altís” (ACPV. *Protocolos*, 4.205, f. 17v). Aquesta tornà a ser substituïda per la genuïna a les acaballes de la centúria (AHPC. *Protocolos notariales*, caixa 26, protocol 69, f. 34v). Amb tot, descartem l'etimologia proposada per Àlvaro (2014), que fa derivar aquest topònim de l'antropònim Tirs, ja que no hem localitzat cap onder amb aquest nom en els registres consultats.

3.3. Topònims àrabs/amazics

En l'àmbit dels noms de lloc del corpus toponímic propi dels mudèjars/moriscos que figuren en els establiments de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales fets en 1617, el grup més abundant és el dels topònims l'etimologia dels quals és àrab o amazic. Ací es barregen motivacions més diverses que en els grups anteriors. D'entrada, el denotatiu Aiòder —recollit en el document esmentat com a part del topònim del camí de Tales a Aiòder—, pertany al camp semàntic de l'agricultura. Soler (2023, p. 43) el fa derivar de l'amazic TIYUDAR, “les espigues”, a través de la forma que havia originat l'àrab, YAWDAR, documentada ja en el segle XV, d'on eixirien el valencià Aiòder i el castellà Ayódar. La hipòtesi de Soler sembla recolzada per l'efectiva producció de blat i de panísreferida per Cavanilles (1797) en aquest indret de la Serra d'Espadà, ascendint-hi a 1.200 cafissos de blat i a 120 de panís per al conjunt de la Baronia d'Aiòder, integrada també per les Fonts d'Aiòder, Vilamalur i Torralba. En 1236, el topònim s'escriu Xoda (Garcia Edo, 1987), i és Jodar en 1248 (Chabás, 1891).

Quant a l'Assut, és un topònim descriptiu que revela l'existència d'un assut —és a dir, d'una presa o resclosa—, en la partida a la qual dona nom, a fi de regular l'aigua del riu de Sonella o de Veo i facilitar-ne l'ús per al regadiu d'heretats a Artesa i Onda. D'assuts en aquest riu, se'n documenten constantment des del segle XIV en els successius litigis protagonitzats per Onda i Tales en relació amb el repartiment del seu cabal. Per exemple, en 1310: “en aquell lloch on comença la orta de Tales ves Benifarag ells e llurs antecessors solien tenir e an tengut açuts o rescloses qui travesen tot lo riu” (Garcia Edo, 1998, p. 103). L'esmentat en els establiments de 1617 se situa a mig camí entre Artesa i Tales i, ben a prop d'ell, naix la font del Canyar. Amb tot, l'ètim del topònim és l'àrab AS SUDD, “l'obstacle”. El posem en el grup de topònims àrabs/amazics, precisament, perquè els “antecessors” dels *moros* de Tales de les primeres dècades del segle XIV ja havien tingut “açuts” en el riu de Sonella o de Veo. Llavors, del fragment dessús reproduït, sembla acreditada la presència d'aquest substantiu —és possible que també com a nom de lloc—, en el corpus toponímic de l'època prejaumina.

Per al topònim de Fanzara —mencionat com a lema del camí d'Onda a Fanzara i del camí de Tales a Fanzara—, Barceló (2010) assenyala que prové del nom d'una tribu berber. Per tant, es tractaria d'un topònim motivat per

un nom tribal. El nom del poble acabà generant un cognom, Alfanzarí, que portava, per exemple, Abdal·là Alfanzarí, veí de la Moreria d'Onda en 1401 (ARV. MR, 11.774, f. 122v).

Quant al topònim de la muntanya i partida de Montí, ha de ser considerat com a orotopònim. La documentació que el menciona no es remunta més enllà del segle XVI. Així, en 1578, llegim que Pere Martí posseïa una heretat en la partida de Sonella d'Onda, confrontada “cum barranco de Monti” (AMV. *Protocols notarials*, 1.756, f. 32v). Sobta que el topònim no siga esmentat en el text que conté l'al·lusió més antiga a l'ermita de Santa Bàrbara, ubicada en un dels seus contraforts, de 1430: “Quandam vineam sive mallol (...) sitam in termino dicte Ville ppe Eccleam Ste Barbare” (ACPV. *Protocols*, 1.113, f. s/n). Amb tot, després d'exposar els problemes que suposaria lligar Montí amb el llatí MONTANUS, “muntanyenc”, Coromines (1989-1997, vol. v, p. 356-357) concloué que l'ètim és una forma àrab *MUTÎN, que hauria agafat de base la també àrab TÎN, “argila, fang”, per a descriure les característiques del terreny d'aquesta muntanya.

Pel que fa a l'etimologia del topònim d'Onda—que apareix en tots els establiments estudiats—, cal tindre en compte que el geògraf Al Udhrí escrigué Unda en el segle XI (Barceló, 1983, p. 187) i que “Undam cum suis terminis” són lliurats al bisbat de Tortosa en 1178 per a després que siguen conquerits (ACHU. *Pergaminos*, P02/0131). Poc abans d'aquesta conquesta, en 1236, ja llegim Onda (Garcia Edo, 1987), com al manuscrit del *Cantar de Mio Cid*, copiat en el segle XIV (BNE.VITR/7/17, f. 23r, 23v) i que conté una forma que errònia, “Ondra”, en una ocasió (Ídem, f. 27v). Coromines (1989-1997, vol. VI, p. 46-48) suggerí un origen àrab per al topònim, UMDA, “puntal” i feu palesa la presència de persones amb el cognom Alomdí/Alondí en el repartiment de Mallorca. Soler (2023, p. 77) segueix aquest parer i explica que el topònim podria fer referència tant a la muntanya del Castell pròpiament dita com, en sentit figurat, a la importància política de la medina, i afegeix que haurien coexistit una pronunciació culta /'umda/ i una altra de vulgar /'onda/.

Pel que fa al Raval de la Moreria, es tracta del denotatiu aplicat a una via urbana que recorria en forma de lletra C irregular pràcticament tota la zona primigènia de la Moreria d'Onda. L'ètim és l'àrab RABAD, “barri” i el motiu a aquest nucli poblacional. A pesar que la creació d'aquesta moreria tingué lloc a partir de 1248 —quan els mudèjars que quedaren a Onda després de la primera revolta contra el Regne cristià de València foren confinats allà—, excavacions dutes a terme en l'any 2010 descobriren que no fou un barri creat *ex novo*, sinó que s'alçà sobre palauets possiblement abandonats per l'elit local de l'època islàmica després de la conquesta jaumina. En conseqüència, és difícil de determinar si aquest topònim ja existia des d'abans de 1248, si fou creat pels mudèjars traslladats allà —cosa que ens inclinem a pensar en tractar-se de l'únic nom de carrer de la Moreria que en els establiments de 1617 no apareix dedicat a una advocació cristiana—, o si l'imposaren els cristians. Ja en 1282,

es parla dels sarraïns d'Onda “presentes et futuros, manentes in ravale de Onda et in villa” (Garcia Edo, 1998, p. 87). També el morabatí de 1385 porta la relació dels “moros de la Raval d Onda” (ARV. *MR*, 11.772, f. 17r), de la mateixa manera que el de 1401 (ARV. *MR*, 11.774, f. 121v). Però, en 1415, el nucli ja és anomenat la Moreria (ARV. *MR*, 11.779, f. 15v). A partir de llavors, sembla que el topònim del Raval va passar a identificar un altre nucli poblacional —el de l'actual Raval—, també extramurs i hui dia centre neuràlgic d'Onda. Així, en 1450, els jueus de la plaça del Raval d'Onda demanaren protecció al batle general del Regne de València davant de la pretensió de la universitat de vila de fer-los anar a viure a la Moreria (Garcia Edo, 1998). En 1490, ja conviuen els dos topònims ben diferenciats. D'una banda, llegim d'en Gil Pérez de Banyatos, justícia de la vila per l'orde de Montesa, que era “personalment atrobat en la plaça de fora eo raval de la dita vila” (ARV. *BG*, llibre 1.319, f. 41r). De l'altra, són esmentades “unes casses situades en la Moreria de la dita vila” (Ídem, 99v). En l'època de l'expulsió dels moriscos, la plaça dita hui dia del Raval era coneguda amb el nom de la plaça dels Oms (ACPV. *Protocolos*, 2.453, f. s/n).

Quant a Sonella, és un dels topònims principals del terme d'Onda. Prova d'açò és que els establiments de 1617 arpleguen cinc noms de lloc distints que contenen aquest denotatiu: Sonella, molí de Sonella, riu de Sonella, senda del molí de Sonella i séquia de Sonella. Segons Barceló (2010, p. 110-112), fou motivat pel nom d'una tribu berber, els Sanhaja, que establiren una alqueria en aquesta partida, a prop del molí de Sonella. Per tant, sens dubte aquest era un dels noms de lloc produïts i arrelats en la comunitat mudèjar/morisca d'Onda i d'Artesa i Tales. Els esments a Sonella en la documentació abunden des de les beceroles de la conquesta jaumina. El primer és de 1243 (AMV. *Documentació municipal*, 9.999).

Per a tancar el grup dels topònims àrabs/amazics, resta el del lloc de Tales. Membrado-Tena i Fansa (2020, p. 40) assenyalen que Tales podria estar relacionat amb la forma preromana *TAL*, “ribera, vall”, però aquesta hipòtesi no encaixa en l'estudi del paisatge taler, ja que el nucli urbà no és situat en una vall, sinó a l'eixida de les valls de Veo i de Suera. Certament, a prop del poble passa el riu de Veo, però la part més antiga del lloc resta separada d'aquest curs d'aigua. D'altra banda, Coromines (1989-1997, vol. VII, p. 216-217) acabà per veure-hi l'antropònim àrab *Tâlih* i el relacionà amb l'etimologia d'una partida del terme d'Onda pròxima al terme de Tales, però apartada del seu nucli urbà, el Racó de Talàs. És per açò pel que l'hem enquadrat dins del camp semàntic dels antropònims. Amb tot, la primera menció coneguda a Tales data de 1237: “alqueriam de Tales que est iuxta Undam” (ACA. *Cancelleria Reial*. Registre 5, f. 4v).

3.4. Topònims catalans

El grup de topònims més nombrós de tots els mencionats en els establiments de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales de 1617 és el dels noms de lloc plena-

ment catalans, amb independència que deriven del llatí o de qualsevol altre dels idiomes que han aportat vocabulari a la nostra llengua. Tots ells menys el del corral de Carbonell —motivat per uns moriscos de Tales—, van ser introduïts pels cristians a partir de la conquesta jaumina i, com succeeix amb els del grup anterior, els camps semàntics als que pertanyen són força variats.

Així, l'Adoberia és el topònim que rebia una casa de la Moreria que havia estat usada com a blanqueria en temps dels moriscos. De fet, adoberia i blanqueria són paraules sinònimes. Llavors, aquest és un nom de lloc motivat per una activitat humana, la dels blanquers, que es dedicaven a assaonar les pells, a llevar-ne els pèls que portaren i a fer que adquiriren i conservaren la flexibilitat desitjada. El lema del topònim deriva d'un mot germànic, *ADDUBBARE, “proveir, armar”, procedent del fràncic *DUBBAN, “colpejar, empènyer” (Jaime, 2015, p. 72).

També una activitat humana va motivar el topònim dels Canejadors, que és esmentat en els establiments de 1617 en relació amb la zona de la partida de Sonella més pròxima al convent de Santa Caterina. Al nostre parer, el nom de lloc revela que, en aquest paratge, aprofitant l'aigua del riu de Sonella, es canejava, és a dir, es netejava i es blanquejava roba, possiblement la dels religiosos d'eixe cenobi. Tot plegat, l'ètim és el llatí CANDIDIARE, “blanquejar”.

Quant al denotatiu Carbonell, apareix com a lema del topònim del corral de Carbonell. Aquest és un antrotopònim motivat pels Carbonell, que eren una família de moriscos establerta al lloc de Tales. Desconeixem el cognom que tenien abans de la conversió forçada que seguí a la fi de la revolta de 1526. En aquest sentit, els primers Carbonells talers —Joan Carbonell major i Joan Carbonell menor—, apareixen documentats just després, en 1535 (ARV. MR, 10.888, f. 495v, 496r). Però, a pesar d'açò, considerem aquest nom de lloc com l'únic d'aquest grup que es pot atribuir al corpus toponímic dels moriscos, atès que, tot i duent un llinatge cristià, les persones que l'ostentaven no deixaven de ser nouconvertides. L'ètim del cognom és el llatí CARBŌNE, “carbó”, unit al sufix diminutiu -ELLUS. El topònim del corral de Carbonell va sobreviure a l'expulsió i encara és esmentat en 1698 (Fradejas i García, 1988).¹² Com llavors el seu emfiteuta era el taler Pere Granell, en 1779 ja se'l coneixia com a corral de Granell. En l'actualitat, és conegut indistintament amb els noms del corral dels Pixadors i del corral de la Frontera (Xiva, 2022).

12. Un altre antrotopònim motivat per mudèjars/moriscos talers que sobrevisqué a l'expulsió fou el de Maion, que hui dia ha quedat en la part denotativa del topònim de la font de Montí Maion, però que abans donava nom també a un mas —el mas de Maion que apareix en les cartes pobles d'Artesa i Tales de 1616 (Guinot i Ardit, 2017)—, i a una partida —la partida de Maion arreplegada a Xiva (2022)—. Alí Abifalaff i Abolaix Faitoní, sarraïns talers documentats en 1415, són els primers que hem trobat amb el malnom de Maion (ARV. MR, 11.779, f. 19v, 20r). Des de 1481, comencen a aparèixer mudèjars de Tales que l'incorporen com a cognom, sent llavors el cas de Jaiel Maion (ARV. MR, 11.798(9), f. s/n). Aquest mateix any és esmentat un cert Chatarri, mudèjar també de Tales (Ídem). Ell podria haver estat l'element motivador d'un desconegut “mas apellat de Cacharrisituet e posat en lo dit terme de Onda” mencionat en 1548 (AMV. *Protocols notariais*, 1.745, f. 279r).

Per la seua banda, el del Colador és un topònim motivat per un element orogràfic que existia en aquesta partida del terme d'Onda i que ja ha desaparegut com a conseqüència de la profunda transformació que experimentà a finals del segle passat, quan va ser convertida en un polígon. És precisament l'establiment fet en 1617 a mossèn Antoni Herrera d'un tros de terra al Colador el que dona la clau per a classificar bé lingüísticament i semàntica aquest nom de lloc. Així, l'heretat que se li lliurà afrontava “cum dicto Colador” (ACPV. *Protocols*, 5.714, f. s/n). Açò revela l'existència d'un esgolador natural o artificial pel qual eixia l'aigua acumulada en la partida, segurament en episodis de pluges i potser en direcció al barranc de Ràtils, que passa pel seu límit septentrional. D'aquesta manera, estem davant d'un derivat del llatí CŌLĀRE, “colar”. En conseqüència, hem de descartar la hipòtesi de Coromines (1989-1997, vol. III, p. 404), que considerava com a ètim el també llatí COLLECTA, “recapta, recollida”, entenent que, en el Colador d'Onda, s'aconseguïen bones collites.

Respecte a les Forques —lema del camí de la lloma de les Forques i del camí de les Forques, i que hui dia dona nom a una partida igualment industrialitzada del terme d'Onda—, entenem que és un nom de lloc introduït pels cristians a partir de la conquesta jaumina a fi d'assenyalar un encreuament o bifurcació de camins, a pesar que la menció més antiga que hem trobat del topònim és la de 1617. En aquest sentit, en el límit nord de la partida, se separen el camí de Castelló i el camí de Ràtils, i, per l'est, travessa una important via pecuària. L'ètim seria el llatí FŪRCA, que és l'eina utilitzada per a alçar i remoure la palla. Ací tindria un sentit figurat (Coromines, 1989-1997, vol. IV, p. 264).

D'altra banda, els topònims del camí de l'Horta i de l'Horta del Poble —en referència aquest últim a Artesa—, tenen en l'agricultura la seua motivació: el primer, perquè era una via de comunicació que duia de la Moreria a les partides del Roc i de Palaci —que formen part de l'Horta Vella d'Onda, en contraposició a l'Horta Nova i al secà—, i el segon, perquè encara hui dona nom a l'Horta d'Artesa, situada a la banda de baix del poble. L'ètim d'ambdós és el llatí HŌRTA, “horts”. A pesar que els introduïren els cristians, no es pot descartar un calc semàntic de noms de lloc àrabs preexistents, atés que foren els sarraïns els que desenvoluparen els conreus d'horta i perfeccionaren el sistema de regadiu d'època romana, de manera que va ser aquest el que trobaren operatiu els conqueridors en temps de Jaume I (Burriel de Orueta, 1992). Les mencions a l'Horta ondera, a l'artesa i a la talera són primerenques. En l'establiment del Bovalar d'Onda de 1246, s'assenyala que queda “extra ortas de Onda” (Garcia Edo, 1998, p. 69). En 1310, llegim “les quals an apres del dit derer açut de la major orta d'Onda” (Ídem, p. 106). En 1320, respecte de l'Horta d'Artesa o de la de Tales, és mencionada una “carraria qua vadit ad ortam” pròxima al camí de Sogorb (ARV. *Clergat*. Montesa, lligall 895, caixa 2.357, n. 7, f. 101r).

Pel que fa al topònim de l'Hospitalet, es tracta d'un nom de lloc urbà que designava un habitatge comunal de la Moreria en què, com revela la seua denominació, devien ser acollits pobres o malalts. L'ètim és el llatí HOSPĪTĀLE,

“hostal de forasters”. Igualment urbana és la denominació del propi nucli de la Moreria, derivada així mateix en darrera instància del llatí MAURU, “maurità, del nord d'Àfrica”. Com hem assenyalat anteriorment en abordar el topònim del Raval, el barri en què foren confinats els mudèjars a partir de 1248 consolidà el nom de la Moreria en la documentació cristiana a partir del segle xv. Hui dia encara és vigent.

Altrament, el Prat és un topònim descriptiu plenament català —derivat del llatí PRATU—, que hagué de ser motivat pel tipus de vegetació que hi abundaria en el passat en la zona —l'herba—, que es deixaria créixer per tal que pasturaren ramats en aquesta partida del terme onder. El cens de 1510 recull 457 caps de bestiar en Onda —incloent-hi la vila murallada i el Raval—, 341 caps en la Moreria, 468 caps en Artesa i 932 caps en Tales (Valdecabres, 2002). En 1955, n'eren 4.241, sobretot ovelles. En 1984, la xifra s'havia reduït a 1.331, deixant de banda els pollastres, porcs i conills criats en granges, així com les vaques i els bous braus establats (Peris, 1984). Com s'observa per les xifres, a principis del segle xvi, la major part dels caps de bestiar pertanyien als mudèjars, i precisament l'Aljama de la Moreria era la posseïdora del tros de terra pel qual s'esmenta el topònim que ara ens ocupa als establiments de 1617, tant com a denotatiu d'una partida com d'un camí. La primera menció que localitzem al Prat és tardana, de 1603, respecte de “dos troços de garroferal contiguos lo hu al altre que seran huit jornals de llaurar en la partida del Prat”, afrontats, entre d'altres, amb “garroferals de uns nou convertits” (ACPV. *Protocols*, 5.958, f. s/n).

També és tardà el primer esment que hem trobat del Rajolar. Precisament, es tracta del que hi figura als establiments de la Moreria i d'Artesa i Tales de 1617, on també apareixen unes “terris dels Rajolars”, que evidencien que, en aquesta partida, existien terrers dels que s'extreia terra i algun obrador que la treballava per a convertir-la en rajoles. A pesar que l'ètim és l'àrab LĀJŪRA, “rajola”, l'enquadrem en els noms de lloc plenament catalans, atés que la paraula és documentada des d'antic en valencià. Per exemple, en 1296, ja s'hi diu, en referència a València, “quels rajolers de la ciutat, presents e qui per temps seran, sien tenguts de fer rajola e teula be e lealment” (Furió i Garcia-Oliver, 2007, p. 365). A banda, es tracta d'un derivat format amb el sufix català -ar, a diferència dels casos del Raval o de l'Assut.

Quant a Santa Bàrbara, Santa Caterina i Santa Maria, són els lemes dels tres únics hagiogotopònims presents en els establiments de 1617. Tots tres fan referència a carrers de la Moreria tal com els coneixien els cristians, ja que un portava a l'ermita de Santa Bàrbara —fent-se camí més enllà d'aquest nucli—, l'altre al convent de Santa Caterina —igualment convertint-se en camí en eixir de la Moreria i superposant-se al d'Artana—, i l'últim a l'església de l'Assumpció —parroquial de la vila, hui dia arxiprestal—. Pel que fa al primer nom de lloc, motivà la seua aparició l'esmentada ermita de Santa Bàrbara, ara en ruïnes, que hem documentat des de l'any 1430 (ACPV. *Protocols*, 1.113, f. s/n).

Tot i ser molt coneguda encara la denominació d'aquesta esglesiola, el carrer que en 1617 es deia de Santa Bàrbara ha canviat de nom i, en l'actualitat, es correspon amb un tram del carrer de la Moreria i amb el carrer de la Trinitat. D'altra banda, el denotatiu Santa Caterina aparegué arran de la fundació d'un convent de pares franciscans a mitjan segle xv en un tossalet situat entre Sonella i el Prat, vora el camí d'Artana. Així, el desaparegut carrer de Santa Caterina —que hui és el tram del carrer de Sant Vicent popularment conegut com la Costereta dels Morts—, enllaçava amb l' "Itinere Regio per quod itur ad monasterium Sancta Catherina Martiris" —és a dir, amb el tram inicial del camí d'Artana—, arribant fins al "Monasterium Sancta Catherina", a prop del qual devia haver-hi el "torrente Sancta Catherina" (ACPV. *Protocols*, 5.714, f. s/n). Pel que es refereix al tercer dels topònims —el del carrer de Santa Maria—, al·ludeix a l'actualment coneguda com a plaça o placeta de Sant Vicent, que va de la font del Sabater —encastada en la paret sud-est de l'església de l'Assumpció—, a la capella de Sant Vicent. Ací és on va haver-hi la mesquita dels mudèjars onders des del seu trasllat a la Moreria i la definitiva cristianització del seu antic temple —que era de fet l'església de l'Assumpció—, a partir de 1248. En 1526, fou reconvertida en oratori cristià arran de la seua conversió forçada¹³. Aquest carrer de Santa Maria no és el mateix que l'esmentat en 1535 (ARV. *MR*, 10.888, f. 489v).

Finalment, les Trencades —denotatiu del topònim del camí de les Trencades—, es correspon amb un nom de lloc descriptiu inspirat en l'orografia d'aquesta zona del terme, que degué ser sotmesa a successives rompudes abans del segle xvii —primer moment en què l'hem poguda documentar—, a fi de fer-la apta per a l'activitat agropecuària. L'existència del topònim latent del Trencadal de Mingues al nord-oest de la partida de les Trencades —vora les Covatelles, Ràtils i el riu de Millars—, ens duu a interpretar el nom d'aquesta manera, com un orotopònim, i a descartar altres possibilitats, com la que fera referència a la bifurcació dels camins de Castelló i de Vila-real, que es produeix igualment ací. En qualsevol cas, com hem indicat, els establiments de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales de 1617 l'esmenten en relació amb el camí de les Trencades, al seu pas pel Colador. En aquest punt, hui dia, aquesta via és coneguda com de les Covatelles. L'ètim és un cèltic *TRENCO, "trençar" (Coromines, 1980-1991, vol. VIII, p. 757-758).

13. En 1602, la butlla Apostòlica muneris del papa Climent VIII confirmà la transformació en "ecclesia seu oratorium sub invocatione S. Vicentii Ferrerii" a tall d' "ecclesiae parrochialis de Onda annexum" de l'edifici "quae olim fuerat Maurorum mesquita", situat "extra muros", en el lloc "qui dicitur la Villa nova", o siga, la Moreria (Bullarium Romanum, p. 802). Així mateix, el pontífex demanà almenys la reforma de l'antiga mesquita d'Artesa, així com l'enderrocament de la de Tales i la construcció d'un nou temple en un lloc més accessible per als infants i les dones del lloc. Tanmateix, la nova església talera encara s'estava construint en 1718, moment en què va atorgar-se establiment a favor de Joan Blasco, veí de Tales, d'una "caseta ab sos amplius que incluirea pocho mas de un quarto de terra, sita en el distrito de dicho Lugar de Tales, junto á la Yglesia que se haze nueva" (ACPV. *Protocols*, 4.321, f. 85r).

4. Discussió i conclusions

Diverses investigacions, com les de Benítez (2000) i Labarta (2009-2011), han defensat el fracàs de l'assimilació de la comunitat mudèjar/morisca al País Valencià i la pervivència de la seua religió, de la seua llengua i dels seus costums fins al temps de l'expulsió de 1609, a pesar dels esforços per a aconseguir-ne la conversió i la seua desaparició com a grup amb una idiosincràsia i cultura particulars. Açò no obstant, els resultats de la present investigació revelen un cert grau d'afebliment de la cultura pròpia de l'esmentada comunitat en les àrees de contacte amb nuclis cristians del Regne de València, atés que la substitució del seu corpus toponímic propi per un de nou generat pels cristians s'inicià immediatament després de la conquesta jaumina i no una volta es consumà la seua expulsió en 1609. Malauradament, la manca de documentació impedeix conèixer quins eren els topònims pretèrits que foren reemplaçats pels implantats pels cristians.

Amb tot, l'estudi de cas que hem dut a terme sobre la base dels quaranta-un topònims presents en els establiments conservats de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales —fets en 1617 i que suposaren la culminació del procés de repoblament d'aquests tres nuclis, buits des del desterrament dels moriscos—, indica que, dels vint-i-huit denotatius diferents que tenen aquests noms de lloc, tretze tenen un origen anterior a la conquesta de Jaume I, catorze van ser implantats pels cristians que s'hi assentaren a partir de llavors i un és fruit d'un canvi de llinatge d'una família de *moros* de Tales com a conseqüència de la conversió obligatòria a partir de 1526. A tall d'exemple, hem pogut constatar l'aparició primerenca de topònims plenament catalans com el de l'Horta (segles XIII-XIV), o el de Santa Bàrbara (segle XV). Però, al mateix temps, observem l'assumpció igualment primerenca per part dels cristians d'altres com Onda, Artesa, Tales o Sonella, a voltesen documentació fins i tot anterior a la conquesta. Aquesta assumpció degué succeir també amb Capamantos, Montes o Montí. Tot i que manca documentació que n'acredite la seua existència en els primers segles posteriors a la conquesta, l'anàlisi lingüística prova la seua vigència llavors.

En definitiva, la hipòtesi inicial de treball és validada parcialment. Així, d'una banda, s'observa la introducció de topònims creats pels cristians en llocs habitats i conreats pels mudèjars/moriscos. Però, de l'altra, veiem que aquests noms de lloc no acabaren de desplaçar del tot els pretèrits i que no arribaren a ser clarament majoritaris. Per tant, és cert que existí una erosió de la toponímia mudèjar/morisca arran de la conquesta jaumina, però no podem afirmar que els cristians foren capaços de canviar en general els noms de lloc que es trobaren al País Valencià en el segle XIII, més encara quan, sovint —i sobretot en relació amb els topònims dels nuclis de població—, els assumiren i conservaren amb més o menys alteracions.

Per a cloure, quant a les limitacions d'aquest estudi, la principal és que només disposem de fonts cristianes per tal d'aproximar-nos a la toponímia viva en

els llocs de moriscos en l'època de l'expulsió. En aquest sentit, Barceló (1984) ja assenyalà la dificultat de trobar textos produïts per les aljames valencianes i la necessitat sovint de regirar documentació cristiana per a trobar testimonis d'aquells. A banda, aquesta investigació podria ser replicada en altres indrets del País Valencià en què es donà igualment un contacte directe entre cristians i mudèjars/moriscos a fi de confirmar les conclusions que hem assolit.

Bibliografia

- ÀLVARO, Maria Teresa (2014). *Estudi lingüístic de la toponímia rural d'Onda*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- AMIGÓ, Ramon (1989). *Sobre inventaris de nom de lloc. Introducció metodològica*. Reus: Centre de Lectura.
- ARDIT, Manuel (2010). "Els moriscos valencians: una panoràmica historiogràfica". *Manuscrits*, núm. 28, pp. 71-86.
- BARCELÓ, Carme (1983). *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*. València: Diputació de València.
- (1984). *Minorías islámicas en el País Valenciano: lengua y dialecto*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2010). *Noms aràbics de lloc*. València: Bromera.
- BENÍTEZ, Rafael (2000). "¿Cristianos o bautizados? La trayectoria inicial de los moriscos valencianos. 1521-1525". *Estudis: Revista d'Història Moderna*, núm. 26, pp. 11-36
- BORONAT, Pascual (1901). *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-crítico*. València: Francisco Vives y Mora. [Volum 1].
- BULLARIUM ROMANUM (1865). *Bullarium, diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum*. Torí: Sebastiano Franco et Filiis. [Volum 10].
- BURRIEL DE ORUETA, Eugenio (1992). "Geografía agraria de Onda". *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, núm. 4, pp. 11-75.
- CACCIAFOCO, Francesco; Francesco CAVALLARO (2023). *Place names. Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CARDOSO, Ciro (1981). *Introducción al trabajo de la investigación histórica. Conocimiento, método e historia*. Barcelona: Editorial Crítica.
- CAVANILLES, Antonio José (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real.
- CHABÁS, Roque (1891). "Çeid Abud Çeid". *El Archivo*, núm. 5, pp. 163-166.
- COROMINES, Joan (1980-1991). Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. [9 volums].
- (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. [8 volums].
- DANVILA, Manuel (1887). "Desarme de los moriscos en 1563". *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 10, pp. 273-305.
- ESCOLANO, Gaspar (1611). *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*. València: Pedro Patricio Mey.
- FERRANDO, Antoni (1988). "Interés històric geogràfic i toponímic d'un informe militar sobre la Serra d'Espadà (1561)". *Sharq Al-Andalus*, núm. 5, pp. 153-162.
- FRADEJAS, Carlos; Piedad GARCÍA(1988). "Onda a través de un cabreve notarial de 1698". *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, núm. 1, pp. 79-142.
- FURIÓ, Antoni; Ferran GARCIA-OLIVER(2007). *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València*. València: Publicacions de la Universitat de València. [Volum 1].

- GARCIA EDO, Vicent (1987). *Segorbe en el siglo XIII*. Sogorb: Ajuntament de Sogorb.
- (1990). “Notas sobre las dehesas, bovalar, carnicerías y ferias de Onda (su cesión a la villa en 1437)”. *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 20, pp. 467-483.
- (1998). *Llibre de privilegis de la Vila d'Onda (1241-1618)*. Onda: Ajuntament d'Onda.
- GIRONÉS, Ignasi (2002). “De les terres de moriscos. Les primeres conseqüències de l'expulsió”. *Almaig: estudis i documents*, núm. 18, pp. 62-68.
- GUINOT, Enric; Manuel ARDIT (2017). *Cartes de poblament valencianes modernes (segles XVI-XVIII)*. València: Publicacions de la Universitat de València. [Volum 3].
- HUICI, Ambrosio; María de los Desamparados CABANES (2017). *Documentos de Jaime I de Aragón*. Saragossa: Ediciones Anubar. [Volum 6].
- JAIME, Joan Maria (2015). *El lèxic d'origen germànic en el llatí medieval de Catalunya*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. Tesis en xarxa. <https://www.tdx.cat/handle/10803/386397?locale-attribute=ca> (consultat 26/11/2023).
- LABARTA, Ana (2011-2013). “La cultura de los moriscos valencianos”. *Sharq Al-Andalus*, núm. 20, pp. 223-247. DOI: <https://doi.org/10.14198/ShAnd.2011-2013.20.13>.
- LABARTA, Ana; Carme BARCELÓ; Josefina VEGLISON (2011). *València àrab en prosa i vers*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- LAPEYRE, Henry (1959). *Géographie de l'Espagne morisque*. París: SEVPEN.
- MEMBRADO-TENA, Joan Carles (2022). “El paisatge del passat a través de topònims urbans valencians actuals”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 93, pp. 117-140. DOI: <https://doi.org/10.2436/20.3002.01.221>.
- MEMBRADO-TENA, Joan Carles; Ghaleb FANSA (2020). “Toponímia, paisaje y ciencia. El caso de los nombres de municipio de la Plana de Castelló (País Valenciano)”. *Cuadernos Geográficos*, vol. 59, núm. 2, pp. 28-52. DOI: <http://dx.doi.org/10.30827/cuadgeo.v59i2.9453>.
- MICCOLI, Paolo (2019). “Colonial place-names in Italian East Africa (AOI) (with additional data from Tripoli)”, dins Brigitte WEBER [ed.]. *The Linguistic Heritage of Colonial Practice*. Berlín: De Gruyter, pp. 75-92.
- MOLL, Juli; Joan TORT (1985). *Toponímia i cartografia. Assaig de sistematització*. Barcelona: ICC.
- MOREU-REY, Enric (1965). *Els noms de lloc. Introducció a la toponímia*. Barcelona: Unió Excursionista de Catalunya.
- PERIS, Juan (1984). “El Libro de Azagadores del Término Municipal de Onda”. *Miralcamp*, núm. 1, pp. 99-138.
- PINILLA, Regina (1982). *El virreinato conjunto de doña Germana de Foix y don Fernando de Aragón (1526-1536). Fin de una revuelta y principio de un conflicto*. Tesis doctoral, Universitat de València. Roderic. <https://roderic.uv.es/items/91e73167-99a3-49d6-b881-e60aa44e6939> (consultat 4/11/2023).
- PLANAS, Xavier; Carles GASCÓN; Xavier RULL (2013). “La fisiografía en el estudio de topónimos prerromanos. El caso de las laderas inestables en Andorra (Pirineos Orientales) y zonas próximas”. *Oihenart*, núm. 28, pp. 131-157.
- REGLÁ, Juan (1960). “Los moriscos: estado de la cuestión y nuevas aportaciones documentales”. *Saetabi*, núm. 10, pp. 101-130.
- RUDNYČKYJ, Jaroslav-Bohdan (1958). Classification of Canadian place-names. *Onomastica*, vol. 15, pp. 7-11.
- RUHSTALLER, Stefan; María Dolores GORDÓN (2023). “Principios y métodos en la investigación de la toponímia del mediodía hispánico”, dins Javier Terrado; Javier Giralt [eds.]. *Nuevos senderos en la toponímia hispánica*. Lleida: Pagès Editors, pp. 283-305.
- RULL, Baltasar (1967). *Noticiero Histórico de Onda*. Onda: Gràfiques Magovi.
- SOLER, Abel (2023). *Els noms dels pobles valencians*. València: Terra Blanca.
- STEWART, George (1975). *Names on the Globe*. Nova York: Oxford University Press.
- TILLEY, Christofer (1994). *A Phenomenology of Landscape*. Oxford: Berg Publishers.
- TORT, Joan (2003). A propòsit de la relació entre toponímia i geografia: el principi de ‘signi-

- ficativitat territorial'. *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, núm. 94-95, 675-688.
- (2021). "On the relation between toponymy and geographical space: the principle of persistence", dins 27th International Congress of Onomastic Sciences [ed.]. *Book of Abstracts*. Cracòvia: Institut de la Llengua Polonesa de l'Acadèmia Polonesa de Ciències.
- TYLOR, Edward (1981). *Cultura primitiva*. Madrid: Ayuso. [Volum 1].
- VALLDECABRES, Rafael (2002). *El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- VARONA, Josep Eugeni (1989). "Catàleg de la documentació reial, eclesiàstica, municipal i notarial de l'arxiu Ozcàriz d'Onda (1578-1873)". *Miralcamp*, núm. 5, pp. 97-144.
- XIVA, Ismael (2022). "Toponímia dels corrals del terme d'Onda en el segle XVIII a través del llibre d'assegadors de 1779". *Onomàstica: Anuari de la Societat d'Onomàstica*, núm. 8, pp. 125-161.

Fonts arxivístiques

- ACA. *Cancelleria Reial*. Registre 5. 1237-1245. Llibre del Repartiment del Regne de València.
- ACA. *Consell d'Aragó*. Lligalls, 0221, n. 008. 1588-1616. Papers diversos sobre la població dels llocs i ocupació dels béns vacants en el Regne de València per l'expulsió dels moriscos.
- ACA. *Consell d'Aragó*. Lligalls, 0582, n. 017. Segle XVI-XVII. Informes de misser Salcedo sobre crims comesos per moriscos en els pobles del Riu de Millars, Onda i altres llocs.
- ACHU. *Pergamins*, P02/0131. 1178. Acta de consagració i dotació de la Catedral de Santa Maria de Tortosa.
- ACPV. *Protocols*, 1.113. 1428-1430. Notal d'Ambròs Alegret.
- ACPV. *Protocols*, 2.453. 1624. Protocol notarial de Vicent Granell.
- ACPV. *Protocols*, 3.618. 1710-1711. Protocol notarial de Tomàs Martinavarro.
- ACPV. *Protocols*, 4.205. 1730-1731. Protocol notarial de Joan Batiste Seguí.
- ACPV. *Protocols*, 4.321. 1717-1718. Protocol notarial d'Andreu Vidal.
- ACPV. *Protocols*, 5.714. 1617. Protocol notarial de Miquel Jeroni Bonilla.
- ACPV. *Protocols*, 5.958. 1603. Rebedor notarial de Jeroni Benavides.
- ACPV. *Protocols*, 9.048. 1641-1644. Protocol notarial de Marc Antoni Fortunyó.
- ACPV. *Protocols*, 16.474. 1700. Rebedor notarial de Cipriano de Castro.
- ACPV. *Protocols*, 23.463. 1572. Protocol notarial de Gaspar Joan Peres.
- ACPV. *Protocols*, 25.738. 1407-1409. Protocol notarial de Bartomeu Matoses.
- AGS. *CCA*. DIV, 44, 32, f. 326r-331v. Segle XVI. Capítols enviats a Sa Majestat sobre els moriscos del Regne de València, firmats pel mestre Merino.
- AHN. *OO.MM*. Caballeros de Montesa, exp. 73. 1606. Expedient de proves a Joaquim Cardona per a ingressar com a religiós de l'orde de Montesa.
- AHN. *OO.MM*. Caballeros de Montesa, exp. 360. 1606. Proves per a la concessió del títol de cavaller de l'orde de Montesa a Josep Pérez de Banyatos i Villalba.
- AHN. *Tòreno*, carpeta 7, document 18-20. 1668-1732. Censos relatius a la vila d'Onda.
- AHPC. *Cartoixa de Valldecris*, caixa 8.031, exp. 8. 1592. Inventari de béns realitzat per Magdalena Atzuara.
- AHPC. *Protocols notarial*s, caixa 26, protocol 69. 1789-1791. Protocol notarial de Salvador Badenes.
- AMV. *Arxius privats*, 9.930. Sense data (cap a 1630). Còpia de la clàusula hereditària del testament de Miquel Roca, atorgat en 1608.
- AMV. *Documentació municipal*, 9.999. 1243. Establiment d'un alou en la partida de Sonella d'Onda.

- AMV. *Pergamins*, P-08. 1339. Compravenda de censals.
- AMV. *Protocols notarial*, 1.736. 1433-1434. Protocol notarial de Guillem Oçello.
- AMV. *Protocols notarial*, 1.744. 1547. Protocol notarial de Miquel Avinent.
- AMV. *Protocols notarial*, 1.745. 1548. Protocol notarial de Miquel Avinent.
- AMV. *Protocols notarial*, 1.756. 1578. Rebedor notarial de Miquel Avinent.
- ARV. *BG*, llibre 1.319. 1490, 1492-1493. Actes judicials de la vila d'Onda.
- ARV. *Clergat*. Montesa, llibre 2.560. 1592-1593. Llibre d'actes de possessió del Maestrat de l'orde de Montesa pel rei Felip el Prudent.
- ARV. *Clergat*. Montesa, lligall 895, caixa 2.357, n. 7. 1320-1325. Protocol notarial de Pere Llobet de Balenyà.
- ARV. *DIV*, RC, 385, f. 115r-125r. 1615. Concessió reial dels béns dels moriscos expulsats de la Moreria d'Onda i d'Artesa i Tales a l'orde de Montesa i al comanador d'Onda.
- ARV. *Generalitat*, 4.972, f. 133r-138r. 1603. Cens d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *MR*, 10.888, f. 487r-497r. 1535. Morabatí d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *MR*, 11.772, f. 1r-18r. 1385. Morabatí d'Onda.
- ARV. *MR*, 11.774, f. 97r-124r. 1401. Morabatí d'Onda.
- ARV. *MR*, 11.779, f. 1r-22r. 1415. Morabatí d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *MR*, 11.798(9), f. s/n. 1481. Morabatí d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *MR*, 11.811, f. 208r-216v. 1596. Morabatí d'Onda.
- ARV. *MR*, 11.813, f. 224r-232r. 1621. Morabatí d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *MR*, 11.828(3), f. 2r-9v. 1544. Morabatí d'Onda, Artesa i Tales.
- ARV. *Reial Justícia*, llibre 798, anys 1751-1752, f. 10r-14v. 1751. Còpia de la carta de repoblament d'Artana feta el 20 de novembre de 1611.
- BNE. *VITR*/7/17. Segle xrv. Cantar de Mio Cid.

Annex

Establiment de Lluís Ceron, mercader d'Onda, com a repoblador de la Moreria. 15 de gener de 1617.(ACPV. *Protocols*, 5.714, f. s/n).

Die XV° mensis Januarii anno a natti. dmi M DCXVII.

Noverint universi quod ego frey Galcerandus Vidal miles professus ordinis et militiae Sacratissimae Virginis Mariae Muntesiaie et Sti. Georgii de Alfama civitatis Val^a. habitator pro nunch in Villa de Onda repertus, Regius comissarius electus et nominatus ad infrascriptam populationem faciendam per Regiam magestatem domini nostri Regis perpetui administratoris magistratus Muntesiaie auctoritate apostolica pro ut de dicta mea electione et nominatione constat cum quadam Regia epistola manu propria dicti domini Regis firmata ac per Dominicum Ortiz secretarium referendata datt in civitatis Vallis Soleti die Secundo mensis Augusti anni Millessimi Sexcentessimi Decimi Quinti pro executione cuius capitulationis et concordie instrumenti facti et firmati inter me dicto nomine ex una et novos populatores locorum de Tales Artesa et Suburbii presentis Villae de Onda partibus ex altera recepti per Petrum Ludovicum Bonilla juniorem noct certo sub chalendario. Scienter et gratis cum hoc presenti publico instrumento cunctis temporibus hic et ubiqua fimiter et perpetuo valituro et in aliquo non violando seu revocando dicto nomine stabilio et in imphteosim perpetuam

concedo ac trado seu quasitrado vobis Ludovico Seron mercatori Villa de Onda habit. presenti et inferius acceptanti et vestris domum et terras sequentes.

Et Primo quandam domum sitam et positam in Suburbio et Moreriae presentis Villa de Onda quae solebat esse Michaelis Malgich in vico quem itur ad Sanctam Barbaram pro ut confrontatur ab una parte cum domo Joannis Dabon et ab alia parte cum domo Petri Javarria vico medio et ab alia parte cum patii Michaelis Sabater pro parte retro cum onere solvendi et paccandi comendatori dicte et presentis Villae quindecim solidos in die sive festo Sancti Michaelis Septembris unica solutione et illius successoribus in perpetuum primam incipiendo per vos facere solutionem in die sive festo Sancti Michaelis mensis Septembris primo venturi presentis et currentis anni et sich deinde in perpetuum in consimiliter minorum laudimio et fatica et toto alio pleno jure emphiteotico et jure ipsos percipiendi secundum forum Valentiae.

Item duas tafullas terrae ortae sitas et positas in termino presentis Villae de Onda in partita de Sonella a fronte olivarum pro ut confrontatur ab una parte cum terra Francisci Mariner nott et ab alia parte cum terra ortae don Petri Lloris et ab alia parte cum flumine de Sonella et a parte superiori cum terra ortae heredum Balthazaris Castello et quae quidem duae tafullae erant Gasparis Berrendo agareni Moreriae dicta et presentis Villae cum onere solventi et paccandi annis singulis et perpetuo sex solidos in supradicto termino cum laudimio et fatica et cum omni alio pleno jure emphiteotico et jure ipsos percipiendi secundum forum Valentiae Hieronymo Perez presbiter beneficiato beneficii institui in ecclesiae parroquialis Villae de Almagora de beneficio in eadem instituto et fundato sub invocatione et honorificencia Sancti Joannis Baptiste.

Hoc autem stabilimentum supra dictarum domus et terrarum vobis et vestris facio nomine predicto cum Capitulis sequentibus. Et Primo cum pacto et conditione que les persones a qui se establiran les cases de la Moreria tinguen obligacio de habitar en aquelles respectivament per si, o, per interposades persones ab obligacio de conservar aquelles a us de bon adquiridor y haja de pagar al comanador que huy es y per temps sera tant sens quant sera expresat en lo establiment ab fadiga y lloysme y tot altre plen dret emphiteotich segons furs de Valencia, que es araho de sis dines per lliura de lo que la tal casa sera estimada y un sou per fanecada eo tafulla si ja la tal casa, o, terra no estara ja censida a altre señor directe, perque en tal cas ha de pagar tot lo cens per entregue encara que sia major al tal señor directe, rellevantho del que ha de pagar al comanador en dines sens demanarne faycio ad aquell. Y si es menys lo cens del señor directe haja de pagar, lo que sobrara com ha cens mort al dit comanador en lo dia y festa de Sent Miguel de Setembre en una paga, y ab pacte que nos puga vendre la dita casa sens la terra ni les dites dos tafulles sens la casa.

Item ab pacte y condicio que haja de pagar al dit comanador que huy es y per temps sera dels fruyts que en dites dos tafulles de terra se culliran conforme los capitols que se han tractat ab los pobladors dels llochs de Tales y Artesa, ço es pagant pri-

mer lo delme y primicia de les set parts y mija la una part al comanador restant les sis y mija per al llaurador, a saber es de forment, sevada, panis, avena, espelta, faves, sigrons, lli, canem, herba, alfals, ferratja y de altres qualsevols fruyts y llegums ques sembraran y culliran en dites terres ab obligacio de portar aquells a trillar batre y netejar a la era del comanador, la qual te en la Moreria del Arraval de la pnt Vila estant aquella bona y ab saquefa cuberta. Y de les olives ques culliran la sisena part restant les cinch parts per al poblador ab obligacio de portar a fer lo oli de aquelles a la Almasera eo moli de oli que lo comanador senyalara. Y de les garrofes y fulla la quinta part restant les quatre parts per al llaurador partint les garrofes en lo garroferal y alfarrasantse la fulla ans de pelarla. Y de les figues y panses la onsen part apres de seques. Y de la ortalisa ques vendra de set parts y mija la una del diner. Y del alfals, o, ferraia que en dita orta se cullira per a menjar a ses cavalcadures, o, per a vendre tinguen obligacio de pagar de les set parts y mija la una al comanador com desus es dit.

Et hoc sub amissione domus et terrarum predictarum per pactum et non aliter nech alias ac respectu dictae domus cum introhitibus solis tectis parietibus fenestris et fundamentis respectu vero terrarum cum ingressibus et egressibus aquis sequiis adrigrandum arborius et plantis quae ibi nuch sunt et pro tempore erunt domino permitente etc cum omnibus aliis et singulis iuribus locis vocibus vicibus racionibus et actionibus utilibus et directis variis sive mixtis ordinariis et extraordinariis et aliis quibus cumque mihi dicto nomine et meis pertinentibus et spectantibus nunch et in futurum quovis modo titulo sive causa de quibus vobis et vestris cessionem facio et consessionem et quibus iuribus et actionibus possitis vos et vestri uti fini agere exercere et experiri agendo conveniendo defendendo ponendo opponendo excipiendo replicando triplicando et aliis omnia alia et singula faciendo et libere exercendo in iudicio et extrajudicium pro ut et quem ad modum ego dicto nomine facere possem sive poteram antepresentis instrumenti confectionem iuriumque et actionum premissorum cessionem et concessionem aut nunch vel etiam postea quando cumque instituens in nomine predicto vos et vestros in et super predictis veros dominos potentes actores et procuratores ut in rem vestram propriam vosque ac vestros in locum et jus meum ponens stratuens atque confitens predictas domum et terras quas vobis et vestris stabilio et in imphiteosim perpetuam concedo pro vobis et vestris et nomine vestri ac vestro precario nomine tenere et possidere donech premissorum omnium plenam liberam realem actualem et corporalem seu quasi habueritis et apprehenderitis possessionem quam liceat vobis et vestris sine me dicto nomine et meis et sine auctoritate et voluntate cuius vis iudicis vel personae sed vestrae propria auctoritate et voluntate quando cumque volueritis apprehendere et adipisci apprehensamque sine adeptam penes et in vos licite retinere ad habendum tenendum possidendum dandumque vendendum alienandum obligandum impignorandum excomutandum permutandum et aliis faciendum vestros et vestrorum in omnibus et per omnia liberas voluntates exceptis clericis locis sanctis militibus et personis religiosis et aliis qui de foro Valentiae non existunt nisi

dicti clerici juxta seriem et thenorum fori novi super hoc editi bona predicto ad totam eorum vitam acquirerent vel haberent pro ut melius plenius sanius et utilius dici potest scribi fueri et intelligi ac etiam cogitari ad vestri et vestrorum comodum et salvamentum ac bonum etiam sanum et sinserum intellectam salvis tamen semper dicto Regiae magestati dicto nomine administratorio perpetuo dicte religionis Muntesiaie seu dicto comendatori et illorum successoribus juribus directi domini laudimii et fatica accensibus predictis singulis annis suis debitis terminis et solvendis totoque alio pleno jure emphiteotico et jure ipsos percipiendi secundum forum Valentiae remanentibus pariter et illesis in omnibus et per omnia promitens dicto nomine presens stabilimentum suppradictarum domus et terrarum superius limitatarum et confrontatarum facere habere tenere et inviolabiliter observare et in nullo contrafacere nech venire nech aliquem venire facere nech contrafueri permitere nech consentire palam vel oculte aliqua racione causa nech jugio de jure nech de facto et propredictis omnibus et singulis sich atendendis tenendis et inviolabiliter observandis obligo vobis et vestris omnia et singula bona et jura mea mobilia et immobilia privilegiata et non privilegiata presensia et futura habita et habenda ubique.

Ad hec autem ego dictus Ludovicus Seron dictae Villae de Onda habitator hiis omnibus presens suscipiens et acceptans dictum stabilimentum suppradictarum domus et terrae superius limitatarum et confrontatarum, gratis et scienter promito dictae regiae magestati dicto administratorio nomine et seu dicto comendatori et illius successoribus facere complere et adimplere omnia et singula mihi facere incumbencia virtute presentis stabilimenti quod virtute dictorum pactorum in eo appositorum et virtute capitulationis at concordiae, facti et firmati circa populationem factam locorum de Tales Artessa et Suburbii presentis Villae de Onda pro ut ad me et meos pertinet et spectat et pro predictis omnibus et singulis sich atendendis tenendis et inviolabiliter observandis obligo vobis et vestris omnia et singula bona et jura mea mobilia et immobilia privilegiata et non privilegiata habita ubique et habenda. Quod est actum in dicta Villa de Onda die decimoquinto mensis Januarii anno a nativitate Domini Millesimo sexcentesimo decimo septimo.

Sig+num mei frey Galcerandi Vidal dicto nomine stablientis.

Sig+num mei Ludovici Seron acceptantis praedictorum.

Qui hec singula suis singulis referendo laudamus concedimus et firmamus.

Testes hujus rei sunt Aldifonsus Pina scutifer civitatis Valentiae et Ludovicus Xixon nott dicta Villae respective habitatores.